

המוציאים לפועל – מזרחים ואלימות ריבונית בישראל

ליהי יונה* ואיתמר מן**

מאמר זה מציע פרספקטיבה חדשה לביקורת חברתית על משפטים פוליטיים דרך <https://did.li/g9crl> קריאה פרשנית בסיפוריהם של שלושה אנשים שהוטלו עליהם משימות הוצאה לפועל של אלימות בשם הריבון או בהשראתו: שלום נגר – הסוהר שעליו הוטלה המשימה להוציא להורג את אדולף אייכמן; יגאל עמיר – רוצחו של ראש הממשלה לשעבר יצחק רבין; ואלאור אזריה – החייל שירה בראשו של עבד אלפתאח א-שריף והרגו. השוני בין הסיפורים רב על הדמיון ביניהם. עם זאת, מאמר זה יטען כי יש ביניהם גם מן המשותף: שלוש דמויות מזרחיות אלו מילאו תפקידים בשלושה משפטים פוליטיים מכווננים בקורותיה של מדינת-ישראל – משפטים שבהם עוצבה הקהילה הפוליטית הישראלית והוגדרו מחירי החברות בה. בשלושת המשפטים המכווננים הללו ניתן לאתר יחסי דיכוי והכפפה בעלי מימד קולוניאלי, אשר עיצבו את חלוקת התפקידים שנעשתה בין קבוצות שונות בשם המשפט. בשלושתם כוננו הדמויות המזרחיות שבמרכזם כחברות במעמד שנכנה אותו "מעמד המוציאים לפועל של אלימות ריבונית". עיצובו של מעמד המוציאים לפועל התבסס, בין היתר, על שני מאפייני הגזעה בולטים של הקבוצה המזרחית בישראל: (1) מיקומם החברתי הלימינלי של מזרחים כ"אחרים הפנימיים" של החברה הישראלית הקל על הריבון להרחיק את עצמו ואת הקהילה הפוליטית כולה מהמופע המטריאלי והפרפורמטיבי של האלימות; (2) הגזעתם ההיסטורית של המזרחים כנחותים מבחינה מוסרית וכנוטים לאלימות סייעה בעיצוב האלימות של מעמד המוציאים לפועל ככזו הנובעת ממנו באופן "טבעי". מאפיין זה אפשר לקהילה הפוליטית רובד נרטיבי נוסף שדרכו היא הרחיקה את עצמה מהאלימות המוצאת לפועל בשמה או בהשראתה.

שלושת פרקיו הראשונים של המאמר יציגו, בזה אחר זה, את שלושת המשפטים הפוליטיים שבמרכזו של המאמר, ויציעו קריאות ביקורתיות

* דוקטורנטית למשפטים באוניברסיטת קולומביה.

** מרצה בכיר בפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה, וחוקר ראשי במרכז מינרבה לשלטון החוק במצבי קיצון.

אנו מבקשים להודות להדר אבירם, לאירית בלאס, לסמדר בן-נתן, להלל כהן, לזאב לרר, לקוראים האנונימיים ולחברי מערכת משפט וממשל.

לפסקי-הדין עצמם על-מנת לבחון את האופן שבו כוננו אלה את החברה הישראלית ואת יחסה לאלימות, ועיצבו בתוך כך את מעמד המוציאים לפועל. הפרק הרביעי יקדיש מילים אחדות לקורבנותיה הישירים של האלימות הריבונית בישראל, ולאחריות האישית שנופלת בחלקו של מעמד המוציאים לפועל חרף היסודות המבניים שכונו אותנו.

מבוא. א. שלום נגר – אלימותו של "משפט עולמי": 1. "משפט עולמי" – משפט אייכמן כמשפט טרנספורמטיבי; 2. "ימלאו כל פקודה" – על מזרחיות במשפט אייכמן; 3. סיפורו של שלום נגר. **ב. יגאל אמיר – כדור בלב האומה:** 1. "למען השם, למען העם ולמען הארץ" – משפט עמיר כמשפט טרנספורמטיבי; 2. "החלוצים האמיתיים" – מזרחיותו של עמיר; 3. כרוניקה של הפרדה כפולה. **ג. אלאור אזריה – נקמה ובנליות:** 1. "וידוא הריגה" בחברון – משפטו של אזריה כמשפט אנטי-טרנספורמטיבי; 2. תסמונת הש"ג – מזרחיותו של אזריה. **ד. לפני סיכום: על אחריות ואחריותות מזרחית. ה. סיכום: על הוצאה להורג וכינון הריבונות הישראלית.**

מבוא

מאמר זה מבקש לשפוך אור על מופע ספציפי של מזרחיות בישראל: מזרחים הנושאים בתפקיד הוצאתה לפועל של אלימות ריבונית בחברה הישראלית. מופע ייחודי זה מתבהר, לדעתנו, דרך התבוננות בשלושה משפטים פוליטיים קנוניים בתולדות המדינה ובאופן שבו הם עיצבו ואשררו את התפקיד החברתי הזה: משפט אייכמן, משפטו של יגאל עמיר ומשפטו של אלאור אזריה. לפיכך בראש ובראשונה מאמר זה מתבונן במשפטים פוליטיים ובתפקידם החברתי.

על פני הדברים, הניסיון לאתר וללמוד משפטים פוליטיים מניח הנחה – תמימה ככל הנראה – שיש משפטים שאינם כאלה. ברמה הבסיסית, וברוח הגישה הביקורתית למשפט, כל משפט הוא משפט פוליטי: בתי-משפט הם סוכנים פוליטיים הפועלים ומפרשים חוקים שהם תוצרים של עשייה פוליטית. לפיכך תוצאות המשפטים הללו הן תמיד תולדה של אידיאולוגיה פוליטית, ובתורן הן מייצרות מופעים פוליטיים מובהקים בעולם.¹ אולם לצד ההכרה בתובנה בסיסית זו התפתחה כתיבה המאבחנת ומכירה בקיומם של משפטים שבבסיסם שאלות שהן פוליטיות ברובד הגלוי, ואשר מעוררים דיונים ועניין ציבורי יותר מאחרים.² משפטים פוליטיים – במובן שאנו מכוונים אליו במאמר זה – נבדלים

1 ראו Jens Meierhenrich & Devin O. Pendas, "The Justice of My Cause Is Clear, but There's Politics to Fear": Political Trials in Theory and History, in *POLITICAL TRIALS IN THEORY AND HISTORY* 1, 17 (Jens Meierhenrich & Devin O. Pendas eds., 2016) ("In this sense, the concept of legal indeterminacy – realist or critical – implies that all legal interpretations, all legal encounters, are irreducibly political").

2 יש אף מי שסבר כי אין לנו בעיה "לזהות משפטים פוליטיים כאשר אנחנו נתקלים בהם". ראו Ronald Christenson, *A Political Theory of Political Trials*, 74 J. CRIM. L. & CRIMINOLOGY

ממשפטים רגילים בסוג השאלות המתבררות במהלכם. משפטים כאלה מציבים מול החברה דילמות בסיסיות העשויות להתבהר דרך המשפט.³ כך, מעבר לבירורן של שאלות הנוגעות בליבת המשפט הפילי, כגון שאלת היסוד הנפשי או הבירור העובדתי באשר לעצם התממשות העברה, במשפטים פוליטיים מתבררות במקביל שאלות הנוגעות במתחים המתעוררים באשר לזהות הפוליטית של חברה מסוימת, למיתוס ההיסטורי שמכונן אותה, ולשותפות הגורל של הקהילה הפוליטית שבתוכה המשפט מתנהל.⁴

לא אחת, ובוודאי בחלק מהמקרים שייבחנו במאמר זה, בבסיסם של משפטים פוליטיים ניצב מעשה של אלימות פוליטית המבקש לערער על האדנים המוסריים של השיטה הקיימת (המסווגת את מעשה האלימות כבלתי-חוקי).⁵ כפי שהסביר אריאל הנדל, "אלימות, לפחות בהקשריה הפוליטיים, היא סוג של כוח: כזה המיועד להיות מכשיר שליטה והתפשטות, או לחלופין כלי לשיבוש הכוח או האלימות השלטוניים".⁶ המונח "אלימות ריבונית", שיחזור כמה פעמים לאורך המאמר, מתייחס לאלימות פוליטית המוצאת לפועל באופן שיטתי על-ידי המדינה או על-ידי אחת מזרועותיה. כפי שמציינת בילסקי, אלימות פוליטית, להבדיל מאלימות ריבונית, מהווה לרוב אירוע טראומטי מבחינת החברה, המערער את זהותה הקולקטיבית. בית-המשפט נדרש לפיכך לתפקידו הסמוי כמכונן קהילה, כמי שמשמר אותה ומאחה את חלקיה או לחלופין כמי שנוטל את ההזדמנות לשרטט את גבולותיה מחדש.⁷ משפטים טרנספורמטיביים מסוג זה, שבהם בית-המשפט משתמש בפסק-הדין כדי לכונן מחדש חברה, הם מה שרוברט קאבר מכנה משפטים "יוצרי משמעות" ("jurisgenerative").⁸

משפטים פוליטיים טרנספורמטיביים מאפשרים אפוא ללמוד לא מעט על האופנים שבהם המשפט משרטט את גבולות הקהילה – מי בפנים ומי בחוץ,⁹ וגם מי רשאים להישאר "בפנים" תמורת תשלום מחיר לאלה המגדירים את גבולות הקהילה, ומהו אותו מחיר. המאמר הנוכחי

547, 548 (1983). לסקירה של נסיונות ההגדרה השונים של משפטים פוליטיים ראו Meierhenrich & Pendas, לעיל ה"ש 1, בעמ' 3.

3 Ron Christenson, *What Is a Political Trial?*, 23 Soc'y 25, 26 (1986).

4 שם, בעמ' 31.

5 ליאורה בילסקי "משפט ופוליטיקה: משפטו של יגאל עמיר" פלילים ח 13, 15–16 (1999).

6 אריאל הנדל "אלימות" מפתח 3, 53, 69 (2011).

7 BILSKY, TRANSFORMATIVE JUSTICE: לעיל ה"ש 5, בעמ' 26–27. ראו גם LEORA BILSKY, TRANSFORMATIVE JUSTICE: לעיל ה"ש 5, בעמ' 26–27. ראו גם ISRAELI IDENTITY ON TRIAL (2004).

8 Martti Koskeniemi, *Between Impunity and Show Trials*, 6 MAX PLANCK Y.B. U.N. L. 1 (2002).

9 Robert M. Cover, *The Supreme Court, 1982 Term – Foreword: Nomos and Narrative*, 97 HARV. L. REV. 4 (1983).

בנקודה זו חשוב להבהיר: משפטים פוליטיים הם לרוב משפטים בעלי חשיבות חברתית, כאלה המייצרים השפעה חברתית מסוימת. אולם במונח "משפטים טרנספורמטיביים", שאליז נשוב ונידרש במאמר זה, כוונתנו למשפטים שבהם גבולותיה של החברה עוברים טרנספורמציה ומכוננים מחדש. כלומר, מדובר במשפטים שבעקבותיהם האופן שבו הקהילה מבינה את עצמה, מדברת את עצמה או מגדירה את גבולותיה עוברים שינוי-עומק. בהתאם, מדובר בתהליכים שהחברה ומערכת המשפט מודעים אליהם בעת המשפט עצמו, בין היתר כפונקציה של השיח המתקיים מחוץ לכותלי בית-המשפט.

9 בעקבות בילסקי, איננו מתכוונים כאן בהכרח למשפטים פוליטיים במובן זה שהם פגומים ואיבדו את האופי ה"משפטי" שלהם. מדובר במשפטים שבהם מונחת על כף המאזניים, לצד השאלה המשפטית, שאלה מכוונת זהות הנוגעת בהגדרת הקבוצה שבה המשפט נערך.

עוסק במשפטים פוליטיים שבהם מזרחים שילמו מחיר על-מנת לבסס או לקנות מעמד בקהילה הפוליטית, ומנסה לעמוד על מאפייניו של מחיר זה.

מאמר זה בוחן כאמור שלושה משפטים פוליטיים בקורותיה של מדינת-ישראל. מתוך נקודת-הנחה שבמשפטים אלו התרחש משהו בעל משמעות ביחס לכינונה של הזהות הישראלית, נבקש לבחון מה התרחש בהם. לטענתנו, הספרות המשפטית הקיימת מחמיצה ברובה מימד חשוב באופן שבו שרטטו משפטים פוליטיים בישראל את מחירי החברות בקהילה הפוליטית הישראלית שהושתו על מזרחים. ניתן לזהות במשפטים אלו הבניה של יחסי דיכוי והכפפה בעלי מימד קולוניאלי, אשר שררו בחלוקת התפקידים שנעשתה בין קבוצות שונות בשם המשפט. בשלושת המשפטים שייבחנו מכוונת הזהות של מזרחים כחברים במעמד משונה שנקרא לו "מעמד המוציאים לפועל של אלימות ריבונית" (להלן: מעמד המוציאים לפועל). מעמד זה מוגדר על-ידי חלוקת תפקידים חברתית שבה מזרחים מוציאים לפועל את האלימות בשם השלטון הקיים או זה המתגבש, תוך שהעלויות האישיות והמוסריות הכרוכות בהוצאתה לפועל של אלימות זו מגוללות לעיתים קרובות עליהם.¹⁰ החברים במעמד זה נתונים לכוחות מבניים ש"מסלילים" אותם לתפקיד המוציאים לפועל של האלימות השלטונית. אך תהליך זה, כפי שנדגיש, לעולם אינו חף ממימד של פעולה עצמאית מצד הדמויות שנדון בהן. כמו תמיד, כורח חברתי ובחירה חופשית משולבים זה בזה ללא הפרד. מכל מקום, לעומת המחירים המושתים על המוציאים לפועל המזרחים, ההון הסימבולי וההגמוניה התרבותית שנרכשים מתוך עמדת השלטון ומתוך האלימות שנטועה בה נופלים במשפטים אלו לידיהם של אשכנזים. עיון בהכפפה של מזרחים במסגרת הדיון במשפטים פוליטיים עשוי לתרום, לטענתנו, להבנת הקשרים שבין משפט לחברה ומקומם של המזרחים בזירות אלו. מבט כזה מחייב אותנו לעצור ולחשוב על שאלה שאינה נשאלת כמעט: מהם תנאי-הרקע החברתיים שבהם נעשית חלוקה שבמסגרתה נקבע אילו תפקידים מאוישים על-ידי חברים בקבוצות חברתיות שונות במשפט הפלילי? כך, לדוגמה, ניתן לתהות מה היה שיעור הנאשמים (והמורשעים) בעברות פליליות מתוך קבוצות שונות לאורך שנות קיומה של המדינה,¹¹ או באופן ספציפי יותר, כיצד הרטוריקה של בית-המשפט ביחס לדמות ציבורית מזרחית המואשמת בעברת צווארון לבן

10 בשנים האחרונות יש התעניינות הולכת וגוברת – במיוחד במדיום הטלוויזיוני והקולנועי – במעמד מיוחד זה של מזרחים העוסקים בהוצאה לפועל של אלימות ריבונית לגלית וא-לגלית. די לציין בהקשר זה את הסדרה "פאודה" (טנדר הפקות וקסטינה תקשורת, 2015 ואילך), העוסקת ביחידת המסתערבים בצה"ל; את המיני-סדרה *The Spy* (Légende Films, 2019), המתחקה אחר קורותיו של המרגל אלי כהן; את הסדרה "הנערים" (מובי פלוס, 2019), העוסקת בבני-הנוער המזרחים שרצחו את מוחמד אבו ח'דיר; את הסרט **ימים נוראים** (מטרו תקשורת ואח', 2019), המתחקה אחר יגאל עמיר, רוצחו של ראש הממשלה יצחק רבין; ואת הסרט **החליין** (פרדס הפקות, 2010), המתחקה אחר שלום נגר, הסוהר שהוציא להורג את אייכמן. בכל אלה יש ניסיון לעסוק בהצטלבות המורכבת שבין מזרחיות והדרה מזרחית לבין מופעים שונים של אלימות הננקטת על-ידי מזרחים. מבוכנים רבים מאמרנו זה מבקש להצטרף לעניין הגובר בשאלה זו ולנסות לענות עליה מן הזווית התורת-משפטית.

11 נעם רותם "נתוני שב"ס: רק כרבע מהאסירים בישראל יהודים" **שיחה מקומית** (31.8.2016) <https://bit.ly/3CTKXjA>.

שונה מן הרטוריקה כאשר הנאשם אשכנזי.¹² הביטוי "מבחן בוזגלו", שאותו טבע אהרן ברק בעת היותו היועץ המשפטי לממשלה, מבטא סטריאוטיפ שלפיו האדם הפשוט העומד כחשוד מול מערכת האכיפה הפלילית אינו נטול צבע ומוצא: הוא מזרחי.

יש אפוא שאלות חשובות ביותר, שטרם נחקרו באופן מלא, על תפקידם של מזרחים כנאשמים. אולם במאמר זה אנו מבקשים להתמקד בבעלי תפקיד אחר במשפט הפלילי, שחומק עוד יותר מתשומת לב מחקרית: תפקידם של כוחות האכיפה או כינונו האלים של השלטון. כיצד חברים בקבוצה אחת מוצאים את עצמם בתפקיד המוציאים לפועל של אלימות בשם שלטון (קיים או פוטנציאלי), בעוד חברי קבוצה אחרת מקבלים את ההילה שעמדה שלטונית יכולה להעניק? שאלה זו משהה לרגע, במכוון, את העיסוק הישיר בקורבנות האלימות, על מנת לזרוע אור חדש על תנאי האפשרות שלה. קריאה ביקורתית מפרספקטיבה גזעית של אופני נקיטתה של האלימות הריבונית בישראל מבקשת לפיכך, ולו אך לצורכי הדיון הנוכחי, לעצור ולהתבונן במחירים שמשלמים לא רק קורבנותיה הישירים של אלימות זו, אלא גם המקרבנים עצמם.¹³

שני מאפיינים בולטים בטכנולוגיית ההגזעה של מזרחים בישראל מתלכדים, כך נטען, לצורך כינונו של מעמד המוציאים לפועל. ראשית, מיקומם החברתי הלימינלי של מזרחים – כמי שהם ב־זמנית בתוך הקהילה הפוליטית וגם מחוץ לה ("האחרים הפנימיים" של ישראל הציונית)¹⁴ – הופך אותם למועמדים אידיאליים לתפקיד המוציאים לפועל של אלימות ריבונית. מיקום זה מאפשר לריבון להרחיק את עצמו ואת הקהילה הפוליטית מהמופע המטריאלי של האלימות. שנית, ההאחרת (othering) של מזרחים, על בסיס הבנייתם כנחותים מבחינה מוסרית וכנוטים לאלימות, הפכה גם היא את הסובייקט המזרחי שפונן למתאים במיוחד להוצאה לפועל של אלימות. הבניית האלימות כנובעת מהסובייקט המזרחי באופן "טבעי" – הבניה שהלכה יד ביד עם ההגיונות הקולוניאליים שעיצבו את הנוף המוגזע של ישראל־פלסטינ¹⁵ – אפשרה לקהילה הפוליטית רובד נרטיבי נוסף שדרכו היא הרחיקה את עצמה מהאלימות הננקטת בשמה או בהשראתה.

12 ראו בהקשר זה ארנה בן-נפתלי, אסף ברם והילה תירוש "איך זה שכוכב אחד מעז... למען השם? עלילות משפטיות: השוואה נרטיבית בין ת"פ 305/93 מ"י נ' דרעי לבין ת"פ (ת"א) 329/96 מ"י נ' אולמרט" המשפט ח 65 (2003).

13 אין ספק שהעיסוק בקורבנות הוא חשוב, והפניית המבט במאמר זה לעבר המקרבנים אינה מבקשת כמובן להחליף את העיסוק החשוב בחוק ובאלימות שלטונית מנקודת-המבט של מי שהאלימות הזו מופנית אליהם. מעבר לכך, כפי שיתברר לטעמנו לאורך מאמרנו זה, המחויבות שבבסיס חקר התנאים המאפשרים של האלימות היא תמיד גם לקורבנותיה הישירים.

14 Ella Shohat, *Sephardim in Israel: Zionism from the Standpoint of Its Jewish Victims*, 19/20 Soc. Text 1 (1988); Joseph Massad, *Zionism's Internal Others: Israel and the Oriental Jews*, XXV(4) J. PALESTINE STUD. 53 (1996).

15 כפי שמתאר זאת ג'יימס איסטווד, במאמר שהשפיע על מחשבתנו כאן, גזענות אנטי-מזרחית המובילה מזרחים לתפקידי הוצאה לפועל של אלימות ישירה היא חלק בלתי-נפרד מדפוס הקולוניאליזם ההתיישבותי של התנועה הציונית. ראו James Eastwood, *Reading Abdul Fattah al-Sharif, Reading Elor Azaria: Anti-Mizrahi Racism in the Moral Economy of Zionist Settler Colonial Violence*, 9 SETTLER COLONIAL STUD. 59, 63 (2019).

כל אחד משלושת הפרקים הראשונים במאמר ילווה משפט פוליטי שבמרכזו דמות מזרחית אחת שהוציאה להורג אדם. דרך סיפוריהן של שלוש הדמויות הללו נבקש לעמוד על האופן שבו השתתפו בתי-המשפט בעיצוב מערכת היחסים המורכבת של מזרחים ואלימות ריבונית בישראל. בכל אחד מהפרקים ננתח ראשית את שאלת הטרנספורמטיביות של המשפט הפוליטי שבלב אותו פרק. לאחר-מכן יעבור הדיון לניתוח המשפט ודמותו של המוציא לפועל שבמרכזו בכליה של הגישה המזרחית למשפט. כפי שנראה, הקריאות המזרחיות בפסקי-הדין השונים מציפות כולן את מקומו הלימינלי של מעמד המוציאים לפועל ואת המבנה המורכב והמוגזע של אלימות ריבונית בישראל. הפרק הרביעי יוקדש להערה קצרה על-אודות האחריות הניצבת לפתחו של מעמד המוציאים לפועל, ועל מקומם של מזרחים בשימורו של משטר קולוניאלי אלים ביחס לפלסטינים בישראל-פלסטין.

בחינת שלושת המשפטים הללו מנקודת-המבט של המוציאים לפועל (ניתן לקרוא גם: המוציאים להורג) מאפשרת להאיר זווית טרגית שטרם נחקרה על-אודות הקשר שבין הגזעה, מזרחיות ואלימות. החל בהוצאתו להורג של אייכמן, המשך ברצח ראש הממשלה יצחק רבין והשתת העונש על רוצחו יגאל עמיר, וכלה ברצח א-שריף על-ידי החייל אלאור אזריה, נבקש לעמוד על הקו הנמתח בין אקטים שונים של הוצאה להורג וכינון האזרחות הישראלית. נשרטט את המזרחים כמי שמצויים וכרוכים בקו עצמו, וכמי שמיועדים לא אחת לתפקיד המוציאים לפועל של אלימות ריבונית רחבה.

אדם נוטל חיי אדם אחר וכתוצאה מכך מאבד – במובן כזה או אחר – את חירותו. כוחות חברתיים בלתי-נראים ובלתי-מדוברים קובעים כיצד המעשה מקבל או אינו מקבל משמעות ציבורית, ובכל-זאת, בסיומו של משפט פלילי, כמעשה קסם, התדמית החברתית של האירוע היא ש"נעשה צדק". אך לא מטה-קסם הוא שמממש את התוצאה המוחשית ביותר של משפט פלילי בגין עברה חמורה, אלא חבל התלייה, ההדק או סורגי בית-האסורים. מאמר זה מצטרף לספרות רחבה שמטרתה להסיר את המסך שמעשה קסמים מסוג זה נדרש לו, ולאפשר הצצה מסוימת אל מאחורי הקלעים.¹⁶

א. שלום נגר – אלימותו של "משפט עולמי"

1. "משפט עולמי" – משפט אייכמן כמשפט טרנספורמטיבי

ב-11 במאי 1960 נלכד אדולף אייכמן על-ידי סוכני מוסד בבואנוס-איירס. לאחר שמטוס אל-על הבריח אותו לישראל, הודיע ראש הממשלה דוד בן-גוריון: "לפני זמן-מה נתגלה על-ידי שירותי-הביטחון הישראליים אחד מגדולי פושעי הנאצים, אדולף אייכמן, האחראי, יחד עם ראשי הנאצים, למה שהם קראו בשם 'הפתרון הסופי של בעיית היהודים', כלומר – השמדת ששה מיליונים מיהודי אירופה. אדולף אייכמן נמצא כבר במעצר בארץ, ויעמוד בקרוב למשפט בישראל בהתאם לחוק עשיית דין בנאצים ובעוזריהם".¹⁷ בהתאם לגודל המעמד הוכשר

16 מדובר בספרות בתחום שנקרא לעיתים בשם הכללי "משפט ואלימות". ראו, למשל, Law's Violence (Austin Sarat & Thomas R. Kearns eds., 1995).

17 ד"כ 29, 1291 (התש"ך).

לאירוע אולם תיאטרון, הוא "בית העם" בירושלים. המשפט נפתח ב-11 באפריל 1961 לפני הרכב השופטים משה לנדוי, בנימין הלוי ויצחק רווח. במהלך ההוכחות נשמעו יותר ממאה עדים, ובמהלך העדויות סופרו זוועות השואה, הרבה מעבר למעשים שהנאשם היה מעורב בהם באופן ישיר. המימד הלאומי וההיסטורי של המשפט בא לידי ביטוי, בין היתר, בכך שהעדויות שודרו לאזרחי ישראל ברדיו בשידור ישיר. גם עבור התקשורת הבין-לאומית היה זה אירוע-ראווה. עיתונאים מכל רחבי העולם הגיעו לדווח על הנעשה באולם בית-המשפט בירושלים. בין עיתונאים אלו נכללה גם חנה ארנדט, יהודייה ממוצא גרמני שהגיעה לירושלים ממקום מגוריה בארצות-הברית. בשעה שכתבה על המשפט כבר הספיקה ארנדט לבסס את מעמדה כהוגת-דעות מוערכת. את דיווחיה מהמשפט היא פרסמה, בהמשכים, על דפי מגזין "הניו-יורקר", ואלה קובצו לימים בספרה **אייכמן בירושלים – דו"ח על הבנאליות של הרוע**,¹⁸ שנהפך לאחד החיבורים החשובים והשנויים ביותר במחלוקת בתולדות המחשבה הפוליטית במאה העשרים.

בסיום המשפט, ב-13 בדצמבר, נשמעה הכרעת-הדין, ויומיים לאחר-מכן נשמע מפי שופטי ההרכב גזר-דין מוות. כאשר ניתנה לאייכמן זכות הדיבור, הוא קבל: "לא רציתי להרוג... אשמתי היא רק צייתנות... לא רדפתי יהודים מתוך תאוה ותשוקה. את זאת עשתה הממשלה... מוטל עלי לשאת את אשר הטיל עלי הגורל".¹⁹ גם אם דיבר על הגורל, ולא על הכוחות החברתיים, שבהם יתמקד מאמר זה, ניתן כבר עתה לזהות היבט עקרוני של הטיעון שלנו בדבריו של אייכמן: מי שמוטלת עליו המשימה של נקיטת אלימות בשם המדינה עושה זאת כמעט תמיד לא רק מתוך בחירה חופשית, אלא גם מכורח נסיבות מבניות.²⁰ לאחר שדחה בית-המשפט העליון את ערעורו של אייכמן, הוא נתלה בלילה שבין 31 במאי ל-1 ביוני. את התלייה ביצע סוהר שב"ס ממוצא תימני בשם שלום נגר, מי שגם הוצב לפני כן לשמור על אייכמן בתאו.

כאשר שופטת או שופט פוסקים בעניינם של נאשמים או גוזרים את דינם, מדגישה בילסקי, תפקידם אינו מתמצה בהבנת מכלול הראיות על רקע הדין הנוהג. לדידה, כאמור, משפטים פוליטיים הם משפטים "טרנספורמטיביים": במהלכם התפקיד הנוסף של המשפט – בחינה מחדש של גבולות הקהילה הפוליטית – נעשה בולט ומרכזי. בספרה של בילסקי המתמקד במשפטים טרנספורמטיביים בישראל²¹ משפט אייכמן מהווה דוגמה מובהקת למהות הזו של

18 חנה ארנדט **אייכמן בירושלים – דו"ח על הבנאליות של הרוע** (אריה אוריאל מתרגם 2000) (1963).

19 תום שגב **המיליון השביעי – הישראלים והשואה** 335–336 (1991).

20 כפי שיתברר בהמשך, מאמר זה מערער על הדיכטומיה בין בחירה חופשית לבין כפייה או תודעה כוזבת. בני-אדם נולדים לתוך מנעד מסוים של אפשרויות, שהוא עצמו תולדה של כוחות ומבנים חברתיים. בתוך מנעד זה בני-האדם בוחרים בחירות – שניתן להגדירן כ"חופשיות" – על רצף האפשרויות הקיים לגביהם. כפי שנציין להלן בפרק ד, יש גם יחיד-סגולה המצליחים להתעלות מעל מנעד האפשרויות שהוכתב להם. הגם שמידת החופשיות או ה"סוכנות" (agency) של הפרט משתנה כפונקציה של סך האפשרויות הפתוחות לפניו או לפנייה, איננו מבקשים לטשטש את מימד האחריות האישית של מי שהופנו למסלולי חיים הכרוכים בנקיטת אלימות ריבונית. במקום זאת אנו מבקשים לעמוד על מסלולי חיים אלו כפי שהם מעוצבים על-ידי פסקי-הדין שמאמר זה מתמקד בהם, ולהציף את תנאי-הרקע השיחיים המאפשרים אותם. ראו עוד להלן בפרק ד.

21 BILSKY, לעיל ה"ש 7.

המשפט. דרך שמיצת העדים התהוותה החברה הישראלית בתחילת שנות השישים של המאה הקודמת, ודרך הסיפורים שלהם אף הוצבו גבולותיה. בשל העובדה שתפקידו זה של המשפט הוא סמוי על-פני-רוב, אי-אפשר לערוב לכך שבת-משפט ימלאו את התפקיד הפוליטי הזה באופן שיעשה צדק עם המשתתפים באירוע המשפטי: הנאשמים, הקורבנות, העדים – וגם הקהל.²² אי-אפשר להבטיח שהסיפור שמתפתח בהליך הפלילי ייצור שוויון כלשהו בין נקודות-המבט של כולם. לכל-הפחות, אומרת בילסקי, יש להודות במהותו הפוליטית של המשפט, ככזה שמציב מחדש, במפורש או במובלע, שאלות של השתייכות. בעקבות קאבר, ניתן לפרש הצבה זו של שאלות יסודיות מבחינת הקהילה הפוליטית כתהליך של יצירת משמעות: באמצעות המשפט ודרכו החברה מנסחת לעצמה את הנרטיב המרכזי על-אודות מקורותיה ההיסטוריים ומטרותיה ביחס לעתיד. כך, משפט פלילי עשוי להיות מעין אספה מכוננת – אתר שבו קהילה מעניקה לעצמה מובן.²³ בכך בילסקי מציבה את עצמה בעמדה כפולה אל מול בת-שיחתה ארנדט. בספרה על משפט אייכמן כיוונה ארנדט ביקורת נוקבת כלפי בן-גוריון – "מנהל הבמה הסמוי של ההליכים" וכלפי התביעה בראשותו של גדעון האוזנר, שעשה "כמיטב יכולתו, באמת כמיטב יכולתו, לציית לאדונו".²⁴ אלה, היא טענה, בנו את תיק הראיות ואת המשפט כולו כנרטיב ציוני-הרואי, שכל תכליתו הייתה להמחזי את המעבר משואה לתקומה.²⁵ במסגרת זו הפכה מדינת-ישראל את עצמה למייצגת בלעדית של הקורבנות, ובתוך כך הסיטה את תשומת-הלב מהעניין האמיתי והיחיד שאמור להעסיק בית-משפט בהליך פלילי, לדעתה של ארנדט: שאלת אשמתו מעבר לספק סביר או חפותו של הנאשם בעברות הספציפיות שהוא מואשם בהן, כעולה מחומר הראיות. כפי שהסבירה ארנדט בהתייחסה לאייכמן, "מעשיו עומדים למשפט, לא סבלם של היהודים, לא העם הגרמני או המין האנושי, אפילו לא האנטישמיות והגזענות".²⁶ ארנדט נשאה את עיניה אל הרכב השופטים, אשר בקור-רוחם – כך סברה – הצליחו להרים את עצמם משאון התביעה, ואיזנו מעט את הלהט הלאומי-ההיסטורי שנשם ממנה.²⁷ אולם בחשבון אחרון סברה ארנדט כי הפורום שבו היה צריך לשפוט את אייכמן היה טריבונל בין-לאומי, כזה שינתק את

22 ארנדט סברה ש"בית העם" לא הפסיק להיות אולם תיאטרון עם הסכתו לבית-המשפט שבו נשפט אייכמן, וביקרה את ההיבטים התיאטראליים והפוליטיים שבמשפט. ראו ארנדט, לעיל ה"ש 18, בעמ' 13. שושנה פלמן מדגישה את ההיבטים התיאטראליים במשפט אייכמן – בדיוק אלה שאליהם התנגדה ארנדט – כמופעי הרדיקליים דווקא. ראו SHOSHANA FELMAN, *THE JURIDICAL UNCONSCIOUS: TRIALS AND TRAUMAS IN THE TWENTIETH CENTURY* (2002) על-אודות ההיבטים התיאטראליים במשפט אייכמן ראו Michael Bachmann, *Theatre and the Drama of Law: A 'Theatrical History' of the Eichmann Trial*, 14 LAW TEXT CULTURE 94 (2010). לביקורת דומה על תיאטרליות (spectacle) במשפט בין-לאומי פלילי ראו Christine Schwöbel-Patel, *Spectacle in International Criminal Law: The Fundraising Image of Victimhood*, 4 LONDON REV. INT'L L. 247 (2016).

23 ראו גם Leora Bilsky, *The Habibi Libel Trial: Defamation and the Hidden-Community Basis of Criminal Law*, 61 U. TORONTO L.J. 617 (2011).

24 ארנדט, לעיל ה"ש 18, בעמ' 13.

25 שם.

26 שם.

27 שם, בעמ' 12.

השופטים מן הקהילה הנפגעת ויצג את האנושות כולה.²⁸ במילים אחרות, מבחינת ארנדט, בהיבט הקהילתי-פוליטי של משפט אייכמן היה טעם לפגם.

בילסקי דוחה תפיסה זו. לשיטתה, בית-המשפט אינו יכול לתפוס לעצמו עמדה אובייקטיבית חיצונית למאורעות הנדונים. אי-אפשר ליצור משמעות בעבור הקהילה הפוליטית מתוך עמדה חיצונית מעין זו. עם זאת, הגם שיש להבין לדעתה את השיפוט כשייך לחברה או לקהילה, כמתרחש בתוכה וכחלק ממנה, בילסקי שותפה לחלק מהביקורת. תוך שהיא שואבת מכתיבתה הפוליטית של ארנדט בהקשרים אחרים,²⁹ מדגישה בילסקי את החשיבות של ריבוי הקולות והעמדות בתוך ההקשר הקהילתי שבו נעשה השיפוט. כך, היא מדגישה כי האופן שבו נבנה משפט אייכמן – כאמור, דרך נרטיב לאומי – השתיק היבטים קהילתיים חשובים של משפט זה, ביניהם נרטיבים חלופיים שאינם משרתים סיפור גבורה.³⁰

קריאתה של בילסקי דוחה את דרישתה של ארנדט להרחיק את המשפט מקהילת הקורבנות; להפך, יש לקרבו אליהם עוד יותר, במובן זה שיש לאפשר לקולות רבים ככל האפשר בתוך החברה הרלוונטית להישמע ולהתבטא. לדידה של בילסקי, הקרבה הזו בין בית-המשפט לקהילה – ולא האובייקטיביות החוץ-קהילתית – היא שמחייבת מרחק מהמדינה או לכל-הפחות מהשאיפות הפוליטיות של ממשלה מסוימת. התקווה היא שכך תוכל התכלית הפוליטית-הטרנספורמטיבית של המשפט לכונן חברה איתנה יותר: כזו שאינה מתאפיינת בצביעות ובכוחנות שבכפיית הנרטיב ההרואי על אירועי השואה; כזו שמאפשרת ייצוג, במובן כלשהו, של נקודות-המבט הספציפיות של כל חלקיה.³¹ במשפט אייכמן, לדוגמה, היו עדים שיכלו להוסיף להבנת הסיפור של השואה, אך לא נשמעו כי דבריהם לא תאמו את השאיפה הבין-גוריונית לכונן קהילה ציונית ספציפית.³² אחד העדים שהגישו הודעה אך לא נקראו אל הדוכן היה הסופר היהודי-האיטלקי פרימו לוי. כפי שטען חוקר הספרות דן מירון, דבריו של לוי הוסטו הצידה מכיוון שהוא הדגיש היבטים הרואיים פחות של המציאות במחנות ההשמדה, ולא צבע את יחסי הכוח שם בצבעי שחור ולבן.³³ מבחינת התנועה הציונית, עדות מסוג זה הייתה עלולה להסיט את תשומת-הלב מהעיקר.

בילסקי מציבה אפוא את עצמה בעמדה ייחודית ומקורית: היא מעוניינת לקדם את האפשרות של משפט פוליטי השייך לקהילה ומתרחש בתוכה, אך מניח וביה עומדת על כך

28 שם, בעמ' 15.

29 בפרט מחיבורה הפילוסופי הגדול ביותר, שבו היא מאפיינת את הפעולה האנושית כנטועה באופן הכרחי בתוך ריבוי של נקודות-מבט. ראו Hannah Arendt, *The Human Condition* 201 (2nd ed. 2018).

30 BILSKY, לעיל ה"ש 7, בעמ' 112.

31 השוו לביקורתה של ג'יה רמג'י-נוגלס על האוניוורסליזם של רוב הספרות בנושא צדק מעברי: "Because norm generation is an inherently communal and contingent social process, transitional justice ought to be primarily locally controlled and always precisely tailored to particular events and societies". Jaya Ramji-Nogales, *Designing Bespoke Transitional Justice: A Pluralist Process Approach*, 32 MICH. J. INT'L L. 1, 3 (2010).

32 BILSKY, לעיל ה"ש 7. ראו גם ליאורה בילסקי ורחל קלגסברון "בין ג'נוסייד תרבותי להשבת תרבות: מבט השוואתי על המאבק היהודי והפולני לאחר מלחמת העולם השנייה" **עיוני משפט מג (צפוי להתפרסם ב-2021)**.

33 דן מירון "בין ספר לאפר" אלפיים 10, 196 (1994).

שמשפט כזה יאפשר לריבוי קולות להישמע, כדי שתיווצר משמעות רבה ככל האפשר, ועל כך שהקהילתיות של המשפט לא תופקע על-ידי נרטיב לאומי מרכזי אחד. עמדה זו נראית לנו חשובה ומשכנעת, ואנו מאמצים אותה לצורך הדיון כאן. אולם בדיוק מן הפרספקטיבה הזו עולה השאלה: בתוך הדימוי הפלורליסטי הזה של המשפט, אילו קולות בכל-זאת אינם נשמעים? היכן עובר הגבול של הפלורליזם, שמעבר לו התוכן כבר אינו נחשב רלוונטי? ומה ניתן ללמוד מהרגע המכונן של משפט אייכמן על מקומם של המזרחים באתוס הלאומי?

2. "ימלאו כל פקודה" – על מזרחיות במשפט אייכמן

הניסיון למצוא קול מזרחי במשפט אייכמן נראה, במבט ראשון, מאתגר. המשפט עצמו התנהל, ברמה הפורמלית והסימבולית, בין מעמד המאשימה (המדינה), ולצידה הקורבנות (ניצולי השואה), לבין הנאשם (ממוצא גרמני). אולם ארנדט מתייחסת גם מעט לנוכחות של מזרחים בקהל, שהיה "אמור להיות מורכב מישראלים, מאלה שהיו צעירים מכדי להכיר את הסיפור, או, כמו במקרה של בני עדות המזרח, מאלה שמעולם לא שמעו על אודותיו. המשפט אמור היה להבהיר להם מה פירוש הדבר לחיות בין לא-יהודים, ולשכנע אותם שרק בישראל יכול יהודי לחיות בביטחון ובכבוד".³⁴

מבחינת ארנדט, המזרחים נמצאים אפוא בתפקיד של נמעני המסר של האירוע המשפטי. נראה שארנדט לא הייתה מודעת – או לכל-הפחות לא סברה – שיש משקל למאורעות דוגמת הגלייתם של יהודי לוב למחנות באירופה³⁵ או העבדתם בעבודות-כפייה.³⁶ עמדתה זו של ארנדט אינה שונה מהעמדה הציונית ההגמונית. כפי שכותבת יבלונקה, המזרחים מלכתחילה נחשבו כמי שאינם חלק מסיפור השואה.³⁷ נסיונותיהם להיכנס לרשימת העדים במשפט אייכמן נדחו, למעט עדותו של יצחק נחמה, ניצול שואה ממוצא יווני.³⁸ כפי שהסבירה אירית אברמסקי-בליי, "בקשות של יוצאי קהילות בלוב ובתוניסיה להעיד במשפט נדחו, למרות ששתי הקהילות נכללו בתוכנית 'הפתרון הסופי' ואיבדו ביחד כ-1,000 איש בשואה, בשעה

34 ארנדט, לעיל ה"ש 18, בעמ' 16. ראש עיריית ירושלים לשעבר, טדי קולק, אמר אף הוא דברים דומים: "אני חושב שלמשפט היה עוד תפקיד אחד חשוב שאנחנו לא יודעים להעריך אותו. אחרי הכל גדל בארץ דור אשר לא ידע את היטלר, נמצאים איתנו מאות אלפים עולים מארצות רחוקות מאירופה אשר לא סבלו את הסבל שאנחנו שומעים עליו". חנה יבלונקה **מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן** 208 (2001).

35 שזירת ההיסטוריה של הקהילה הלובית בזכר השואה נעשתה לימים ברומן של יוסי סוכרי. ראו יוסי סוכרי **בנגאזי-ברגז-בלוז** (2013).

36 כיום נדמה שגם אילו נבנה המשפט לפי דרישתה של ארנדט – כלומר, על-פי אמות-מידה של אשמה וחפות בלבד – היה לחלק מיהודי המזרח התיכון מקום של קורבנות. כפי שהראה ההיסטוריון יעקב חג'ג'י-לילוף, ברשימת "הפתרון הסופי" שהכין אייכמן לוועידת וואנזה הוא הכליל את כל יהודי איטליה. כולל שלושים אלף יהודים מ"חופה הרביעי" – יהודי לוב. ראו יעקב חג'ג'י-לילוף **יהודי לוב בתקופת מלחה"ע השנייה תחת השלטון הפשיסטי-נאצי** (2003).

37 יבלונקה, לעיל ה"ש 34. ראו גם גלי עמרן "רק אז ידעתי מי זה אייכמן" **העוקץ** (17.4.2015) <https://bit.ly/3qgSW5e>.

38 שם. ניסיון זה מטרים אולי את נסיונם הכושל של מזרחים להיכלל גם בסדרת הטלוויזיה "עמוד האש" (הערוץ הראשון, 1980), שגוללה את קורותיה של הציונות. ראו בג"ץ 1/81 **שינן נ' רשות השידור**, פ"ד לה(3) 365 (1981).

שלנציגי קהילה כמו דנמרק, שבה נספו כ-40 יהודים, נתנו להעיד במשפט.³⁹ מסגור זה של תפקידם של המזרחים בזכרון השואה כמי שתפקידם ללמוד על השואה מכפיף אותם לדפוס ההגזעה המוכרים מהכתיבה הקיימת על-אודות מזרחים:⁴⁰ הגזעה דרך פרקטיקות של הכשרה וגאולה, שבמסגרתה הובנו המזרחים כישויות סבילות ומקובעות, כאלה הזקוקות להצלה על-ידי הציונות.⁴¹ תפיסה זו של המזרחים נובעת מתפיסות אוריינטליסטיות וקולוניאליות שרווחו החל במאה התשע-עשרה, אשר ייחסו להם קרבה ל"ילידי" הארץ.⁴²

אולם עיון מדוקדק יותר חושף רובד נוסף – ואולי אף חשוב יותר – שמילאו מזרחים במשפט אייכמן, מעבר להיותם קהל. הנאשם (וכלל הנאשמים הסמויים שהואשמו באמצעותו), הקורבנות, העדים ורוב הקהל במשפט אייכמן היו כולם ממוצא אירופי. אבל אלה לא היו היחידים שנכחו בין ארבעת כותלי בית-המשפט. לצידם בלטה – לעיני מי שהתבונן – גם נוכחותם של אנשי השב"ס ב"בית העם" שבירושלים. אלה הביאו את הנאשם בתחילת כל דיון אל קופסת הזכוכית המשוריינת שהוכנה בעבורו,⁴³ והוציאוהו משם בסופו. בתצלומים המוכרים מן המשפט הגברים הללו יושבים קפואים לצד הנאשם, עיניהם בצל כובע משטרה. לארנדט אין הרבה מה לומר עליהם בספרה, והם אלמים לגביה. אולם טפח מן האופן שבו נחו משתתפים אלמים אלו מתחזור ממכתב ששלחה ארנדט לירידה הפילוסוף קרל ג'ספרס:

למרבה המזל, שלושת השופטים של אייכמן היו ממוצא גרמני, הטובים שביהדות גרמניה. האוזנר הוא יהודי גליציאני טיפוסי, עדיין אירופי אך מאוד

39 עמירם ברקת "יוצאי לוב רוצים הכרה בקורבנות הקהילה בשואה" **הארץ** (30.4.2003) www.haaretz.co.il/misc/1.878812.

40 תיאוריות גזע ביקורתיות מחדדות את העובדה שגזע הוא לא הנתון שיחסים גזעניים מושתתים עליו, אלא התוצאה של יחסי כוח גזעניים. ראו יפעת ביטון "מזרחים במשפט: ה'אין' כ'יש'" **משפטים** מא 455, 509 (2011). כן ראו **גזענות בישראל** 16 (יהודה שנהב ויוסי יונה עורכים 2008), ולאחרונה ליה יונה "מעבר ל'מעבר לגן ולג'ונגל': על עלייתו של שיח ההבדל בתיאוריה המזרחית" **מעשי משפט** יא 77 (2020).

41 אולי הדוגמה המפורסמת ביותר לדפוס זה של הגזעה היא סרט התעמולה שהופק על-ידי הגדנ"ע בשנת 1951 "סעדיה: שורשים במולדת". הסרט, המציג מפגש בין מדריכת הגדנ"ע רותי לבין החניך התימני סעדיה, מתאר את המפגש ה"בין-תרבותי" שהתחולל ביניהם כמשל למפגש הבין-תרבותי שבין האשכנזים למזרחים. כך, על רקע תיאור סטריאוטיפי של סעדיה כמלוכלך ועזוב, האוכל בידיים בין עיזים היושבות לצד השולחן, מכריז הקריין: "בשם עולם האור יורדת רותי אל סעדיה, לעולם החשוך של המעברה; רותי תעניק מאורה לסעדיה, היא תרימו לדרגתה, היא תכניסו לעולמה; ויהיה אור גם לסעדיה". משונה מעט לחשוב על השיעור בשואה שהתנהל כעשר שנים מאוחר יותר ב"בית העם" כהענקה של אור. עם זאת, אין ספק שכמו האור של רותי, גם חשכת מחנות ההשמדה משמשת נדבך של חניכה אל תוך לאומיות ישראלית וציונית, כזו שמבינה את עצמה כנאורה.

42 השור, למשל, לאופן שבו מתאר החוקר הקולוניאליסט לורנס אוליפנט את הקמת זכרון-יעקב, שם "היהודים הערבים" משמשים במעין תפקיד של תיווך עם ערביי הארץ ה"ילידים": LAURENCE OLIPHANT, HAIFA: OR, LIFE IN THE HOLY LAND, 1882–1885, 17 (1976).

43 אגב כך יבלונקה מביאה, בין היתר, את עדותו של ציון לביא, יוצא לוב, איש הצוות הטכני שבנה את תא הזכוכית שבו ישב אייכמן, אשר סיפר כי בעודו יושב באולם בית-המשפט ומאזין לעדויות, הוא נזכר בחוויותיו מברגן-בלזן: "חשבתי שגם אני יכולתי להיות בין העדים... אבל אותנו לא רצו לשמוע". חנה יבלונקה **הרחק מהמסילה: המזרחים והשואה** 96 (2008).

לא-סימפטי... משעמם... כל הזמן עושה טעויות. אנשי המשטרה הישראלים אחראים לארגן את הכל, והם דוחים בעיניי. מדברים רק עברית ונראים ערבים. מצייתים לכל פקודה. מחוץ לבית-המשפט ההמון האוריינטלי, כאילו היינו באיסטנבול או במדינה חצי-אסיאתית אחרת.⁴⁴

ארנדט, נביאת הפלורליזם של נקודות-המבט, הואשמה לעיתים קרובות בכך שפתחה מרחב גדול מדי לפרשנות, בכך שהעניקה לגיטימיות לנקודת-מבטו של אייכמן וכך כמעט סיפקה לו הגנה.⁴⁵ כפי שמציינת בילסקי (וכפי שציינו אף אחרים), יסודה של האשמה זו בטעות.⁴⁶ חשוב יותר לענייננו הוא שקריאת המכתב מלמדת עד כמה מנעד הפרספקטיבות שארנדט הייתה מסוגלת לפנות להן מקום היה מוגבל. כפי שמדגיש רוברט קאבר, הערכאה השיפוטית תלויה ונסמכת על האלימות שמאפשרת אותה, ולכן לעולם אינה נפרדת ממנה.⁴⁷ אולם נדמה שהזדהותה של ארנדט עם חברי ההרכב נסמכת על פיצול חד מהמוציאים לפועל של האלימות שהם תלויים בה. האחרונים מתוארים, פשוטו כמשמעו, כאנשים חסרי נקודת-מבט. אלה ה"מדברים רק עברית ונראים ערבים" נראים לארנדט כמי שיצייתו לכל פקודה.

סוהר שב"ס עם אייכמן בזמן המשפט (מארכיון המדינה)

-
- HANNAH ARENDT / KARL JASPERS: CORRESPONDENCE 1926–1969, 435 (Lotte Kohler & Hans Saner eds., 1992) 44
- BILSKY, לעיל ה"ש 7, בעמ' 153. 45
- ראו גם David Luban, *Hannah Arendt as a Theorist of International Criminal Law*, 11 INT'L CRIM. L. REV. 621 (2011) 46
- Robert M. Cover, *Violence and the Word*, 95 YALE L.J. 1601 (1986) 47

קביעה זו אירונית ומעניינת במיוחד, מכיוון שמילוי פקודות, לשיטתה של ארנדט, היה ללא ספק הפגם המוסרי היסודי ביותר שזיהתה ארנדט באייכמן, אולי אף מעבר למעשי הרצח.⁴⁸ בעקבות התגובות על **אייכמן בירושלים**, מפתחת ארנדט תיאוריה מוסרית המדגישה את החובה לערוך שיפוט מנקודת מבטו של האחר. ארנדט טוענת שוב ושוב כי הרוע אינו מאופיין ב"רשע רדיקלי", אלא בהעדף יכולת לערוך שיפוט עצמאי בהתאם לצו המצפון ובציות עיוור לכללים.⁴⁹ בהקשר הרחב של התיאוריה המוסרית שלה ניתן אפוא לקרוא בדבריה של ארנדט גינוי חריף כלפי ה"שוטרים" והסוהרים שהובילו את אייכמן מתא מעצרו אל אולם בית-המשפט ובחזרה. אך במה חטאו עובדי המדינה הללו? איזה פגם נפל במעשיהם במקום שבו השופטים ואפילו התובע חסר החן נותרו נקיים? נדמה שהמוציאים לפועל נהפכו אצל ארנדט – במשפט שהיא ניהלה לרגע במכתבה לידיד ותיק – לנאשמים.

הטבעיות שבה הסטיגמה בטקסט הארנדטי נדבקת למזרחים חושפת מכניקת הגזעה נוספת, שאופיינה פחות בספרות הקיימת על-אודות ההגזעה המזרחית, ואשר קשורה בצורה מהותית יותר לעולם המשפט. ההגזעה לתפקיד המוציאים לפועל שואבת מעיצובם של המזרחים כנחותים מבחינה מוסרית.

תהליך ההגזעה של מזרחים הלך יד ביד עם רטוריקה המאפיינת את תנועת הנאורות, שבהתאם לה בוססו דיכוטומיות בין האור לחושך, בין המודרנה לפרימיטיביות, בין הקדמה המוסרית לפיגור המוסרי.⁵⁰ חשוב לפיכך להצביע על התפקיד ששימשה **רטוריקה מוסרית** בהגזעה של מזרחים. עיון בתולדות ההגזעה המזרחית מציף את האופן שבו נהפך המוסר לאתר מרכזי להגזעה – הן ככינונם של המזרחים כנחותים וכאלימים, והן בהספקת מערך ההצדקה ליחס המפלה כלפיהם.⁵¹ במסגרת הגזעה זו מוצבו המזרחים כקרובים יותר למעשי אלימות

48 ראו, לדוגמה, Hannah Arendt, *Thinking and Moral Considerations: A Lecture*, 38 SOC. RES. (1978) 6–7; HANNAH ARENDT, *THE LIFE OF THE MIND* 417 (1971). בשלב מוקדם יותר בכתיבתה סיפרה ארנדט סיפור היסטורי רחב על-אודות חשכת הנאציזם והשלטון הסובייטי – שלטונות טוטליטריים שפוננו על עיקרון של האחדות נקודת-המבט וביטול האפשרות לריבוי פרספקטיבות בפוליטיקה. באותה כתיבה היא הציבה את עצמה כתיאורטיקאית של "רוע רדיקלי". ראו Shmuel Lederman, *The Radicalism of the Banality of Evil: Ideology and Political Conformity in Arendt*, 46 NEW GER. CRITIQUE 197 (2019). אך עם כתיבתו של **אייכמן בירושלים**, הרוע האמיתי כבר לא היה רדיקלי, אלא שטוח ורדוד, "בנלי" ומפגר. במכתביה לגרשום שולם היא עמדה על השינוי הזה בעמדתה התיאורטית. הרעיון הזה של רוע כסוג של שטחיות קרוב לרעיון מסוים של נבערות, שממלא תפקיד גם בהגזעה המוסרית של מזרחים. מכל האנשים הנמצאים בבית-המשפט, רק הסוהרים והשוטרים אחראים לאלימות במובן המידי ביותר, אלימות שבלעדיה המשפט אינו יכול להתקיים: הפעלת כוח גופני כופה על הנאשם.

49 ארנדט, לעיל ה"ש 18, בעמ' 33–6.

50 ראו AZIZA KHAZZOOM, *SHIFTING ETHNIC BOUNDARIES AND INEQUALITY IN ISRAEL: OR, HOW THE POLISH PEDDLER BECAME A GERMAN INTELLECTUAL* (2008); דפנה הירש 'באנו הנה להביא את המערב' – הנחלת היגיינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט 13–23, 23 (2014).

51 כיום מתייחסת לדינמיקה הזו כאל מערכת היחסים ההדרית שבין הגזעה (או בלשונה: דיכטומיזציה) סימבולית להגזעה מטריאלית. דיכטומיזציה סימבולית מספקת הצדקות לדיכטומיזציה מטריאלית, דהיינו, לגזענות בחלוקת משאבים. הגזענות הסימבולית מעניקה לה מצג ניטרלי וטבעי – כך אמור להיות מכיוון שלאנשים מסוימים מגיע פחות. הקצאה מפלה זו של

וכמי שהאלימות מצויה בהם באופן טבעי, פתולוגי.⁵² די בביטוי השגור "מרוקאי סכין" להמחיש את דפוס ההגזעה שקישר בין מזרחים לאלימות, הגם שיש לדפוס זה גם ביטויים תרבותיים וחברתיים רבים אחרים.

אלה שוחט, שלמה סבירסקי, דפנה הירש וכותבים רבים אחרים עמדו על האופן שבו מנגנונים ושחקנים חברתיים רבים – מאנשי רפואה ועד אנשי חינוך, קולנוע ותרבות – נטלו חלק בעיצובם של מיתוסים גזעיים שמסגרו את המזרחים כשמרנים מבחינה מוסרית ופוליטית, כריאקציונרים וקנאים, וכנוטים לאלימות, בין היתר כלפי נשותיהם וילדיהם. מסגור זה כונן גם דרך ההנגדה לאשכנזים, שהובנו כליברלים, כחילונים וכמשכילים.⁵³ רעיונות אלו הולכים יד ביד עם התחושה שביטאה ארנדט (אם כי לא יותר מאשר תחושה על-סמך מראם החיצוני)

- משאבים מייצרת בתורה מציאות ממשית של הבדל, המספק לגיטימציה והצדקה לגזענות הסימבולית ולנרטיבים גזעניים. KHAZZOOM, לעיל ה"ש 50, בעמ' 50–53.
- 52 בהתאם, הנערים המזרחים בגדנ"ע מוצגים על-ידי הקריין בסרט "סעדיה: שורשים במולדת", לעיל ה"ש 41, כמי ש"בפעם הראשונה בחייהם שמעו אגדה במקום לספוג מכות", באופן הכורך בין הורות מזרחית לאלימות כלפי ילדים. במאמר משנת 1981 שכותרתו "תוקפנות ויחסים חברתיים" ביקש האנתרופולוג משה שוקד להסביר באופנים מדעיים את אלימותם של המרוקאים, אשר באותה תקופה עלתה לכותרות בעקבות התקוממויות מזרחיות נגד דיכוי. כך, הוא מסביר את הפתולוגיה הזו, בין היתר, כנובעת מתהליך של התפרקות המשפחה והקהילה, שהחל עוד במרוקו, וכתולדה של הפנמת הסכנה הפיזית ששררה במרוקו במשך שנים. ראו משה שוקד "תוקפנות ויחסים חברתיים" יהודי המזרח: עיונים אנתרופולוגיים על העבר וההווה 151 (שלמה דשן ומשה שוקד עורכים, 1984). ההתעלמות מההקשר הרחב שבו נולדו ונוצרו ההתקוממויות המזרחיות שניצבו ברקע כתיבתו של שוקד אפשרה, כך נראה, לבודד את האלימות שהם נקטו ולמסגרה כנובעת מהם באופן פתולוגי, כמשהו שהעולים הביאו איתם במסגרת העלייה. לביקורת על מאמר זה ראו סמי שלום שטרית **המאבק המזרחי בישראל 1948–2003** 48 (2004).
- 53 לדוגמה, הירש מראה לא רק כיצד עוצבו והובנו המזרחים כמי שיש צורך להכשירם ולעצבם ברוח האידיאלים של הציונות (הנאורה), אלא גם את הקשר ההדוק שהתהווה בין היגיינה וניקיון לבין האידאליזם של המזרחים ומיצובם של המזרחים כמלוכלכים הלכה יד ביד עם מסגורם כלא-מוסריים וכנוטים לעבריינות. ראו הירש, לעיל ה"ש 50, בעמ' 222 ו-252–253. הנחות סטריאוטיפיות בדבר רמות מוסריות שונות הצדיקו, בין היתר, הפרדה חינוכית בין תלמידים מזרחים לאשכנזים, על גלגוליה השונים. בשנים הראשונות, כאשר הדיון בהפרדה האתנית היה גלוי וקיבוצים רבים התנגדו לשילובם של ילדי הפועלים המזרחים בבתי-הספר שבתוך הקיבוצים, מילאה ההגזעה המוסרית של המזרחים תפקיד מכונן. כפי שתיארה זאת המחנכת עליזה לבנברג, מבחינת הקיבוצניקים הקמת בתי-ספר משותפים לילדי הפועלים ולילדי הקיבוצים עמדה בניגוד לצורך להכשיר את ילדי הקיבוצים ל"חיי צדק, שוויון והגשמה חלוצית". ראו שלמה סבירסקי **חינוך בישראל – מחוז המסלולים הנפרדים** 52 (1990). כך, הרטוריקה המוסרית של ערכים כגון צדק ושוויון גויסה להצדקתה של סגרציה חינוכית. גם מאוחר יותר, סמוך להתפתחותה של הקטגוריה של "טעונית-טפוח", אשר הומצאה, בין היתר, להצדקת פרקטיקות סגרציות דומות, מוסגרו תלמידים מזרחים כעבריינים או כ"עזובה" – קטגוריה שהוגדרה על-ידי קרל פרנקשטיין כמאפיינת צעירים הנעדרים "אינסטנציה מוסרית" מפותחת דייה. שם, בעמ' 116. קטגוריה מעין זו הובילה אף להתפתחותם של מסלולי החינוך הנפרדים – העיוני והמקצועי – אשר "לוותה בפיתוח של הצדקות אידיאולוגיות, שתאמו את אידיאולוגיית 'העילית' הבורגנית... העילית האינטלקטואלית-המוסרית". שם, בעמ' 83. ראו גם שטרית, לעיל ה"ש 52, בעמ' 75–76. ומהי אותה "אינסטנציה מוסרית" אם לא היכולת שארנדט סברה שאינה קיימת אצל אייכמן – היכולת לעשות שיפוט מוסריים? כן ראו ELLA SHOCHAT, ISRAELI CINEMA: EAST/WEST AND THE POLITICS OF REPRESENTATION 105–6 (rev. ed. 2010).

שהשוטרים והסוהרים אינם מפעילים שיקול-דעת עצמאי – תכונה המצויה בלב-ליבה של הבנייתם כמתאימים באופן "טבעי" לתפקיד המוציאים לפועל.

ארנדט התפרסמה כדמות אינטלקטואלית איקונית מכיוון שיצאה נגד דיכטומיות בין אור לחושך, בין מודרנה לפרימיטיביות, בין קדמה מוסרית לרוע.⁵⁴ במובן זה ניתן לראות בכתיבתה את אחד המקורות האינטלקטואליים החשובים ביותר של ביקורת הנאורות.⁵⁵ חרף זאת, גם היא נופלת לסטריאוטיפ הגזעני, הספוג כולו בהבניה הדיכטומית של המזרחים כפרימיטיבים נטולי מוסר ושל האשכנזים כנשאים של הקדמה, הרציונליות וההיגיון. כפי שמדגיש גם יהודה שנהב, התייחסותה של ארנדט מניחה מעין מדרג קולוניאלי: יהודים גרמנים (השופטים); יהודים פולנים (התובע); ומתחתם יהודים מזרחים (אנשי השב"ס).

ההכרה בהגזעה של מזרחים כנטולי מוסר, כמי ש"ימלאו כל פקודה", ובהתאם כמי שמוכנים ומוכנים כבעלי פוטנציאל להיות מוציאים לפועל של אלימות (גם זו הנטועה בהם וגם זו המגולגלת אליהם בשרשרת הפיקוד) מאפשרת להבין זווית נוספת, אשר טרם הוארה דייה בכתיבה המשפטית על-אודות פרשה זו. לא רק שמשפט אייכמן קידם נרטיב לאומי-ציוני שעמד במתח עם האחריות של המשפט כלפי האנושות כולה (ארנדט); ולא רק שהוא חטא לתפקידו כבמה לריבוי הקולות בחברה שבה היה לו תפקיד מאחה (בילסקי); הוא גם נסמך על מדרג בתוך החברה שאותה הוא היה אמור לכוון, ועל המעמד (המזרחי) של המוציאים לפועל הוא הטיל את מחיר ההשתקה. המשפט הפלילי, כפי שמתברר מפרשת אייכמן, עושה אפוא חלוקת עבודה בין שני סוגים של סובייקטים: כאלה שנדרשים לשפוט וידיהם נותרות נקיות מאלימות, וכאלה שנדרשים להוציא לפועל את האלימות של המשפט אך נתפסים כנעדרים מצפון עצמאי.⁵⁶

3. סיפורו של שלום נגר

בשנת 2010 העלתה הבמאית נטעלי בראון את הבעיה הזו בצורה אישית ומצמררת. בסרטה התליין⁵⁷ היא משרטטת את דיוקנו של שלום נגר. נגר שאנו פוגשים בסרטה של בראון הוא שוחט המבצע שחיטה כשרה סמוך לביתו שבחולון. בתחילת שנות השישים, לפני שנהפך לשוחט, היה לו משלח-יד שונה בתכלית – הוא היה סוהר בשב"ס. אחרי שהמוסד חטף את אייכמן מארגנטינה והעבירו למעצר בישראל, קיבל נגר את המשימה לשמור על תאו, וכאשר הסתיים המשפט והושת על אייכמן עונש מוות, קיבל נגר את המשימה לתלות אותו. ייתכן בהחלט שנגר עצמו הוא אחד האנשים שארנדט מתייחסת אליהם במכתבה. לאורך הסרט

54 ראו, למשל, Karen Engle, *Anti-Impunity and the Turn to Criminal Law in Human Rights*, 100 CORNELL L. REV. 1069, 1120 (2015); RICHARD J. BERNSTEIN, *THE ABUSE OF EVIL: THE CORRUPTION OF POLITICS AND RELIGION SINCE 9/11* (2006).

55 ראו באופן כללי הנאורות – פרוייקט שלא נשלם? (עזמי בשארה עורך 1997).

56 מעניין בהקשר זה האופן שבו תכליתו המקורית, ההיסטורית, של הספק הסביר נועדה לספק לא הגנה לנאשמים, אלא דווקא הגנה מצפונית לשופטים ולמושבעים; לנקות אותם מבחינה מוסרית ודתית מהאפשרות שהם ירשיעו חפים מפשע. על כך ראו JAMES Q. WHITMAN, *THE ORIGINS OF REASONABLE DOUBT: THEOLOGICAL ROOTS OF THE CRIMINAL TRIAL* (2008).

57 לעיל ה"ש 10.

מצלמתה של בראון נודדת בין סצנות של שחיטה וברכות בחצר; הדירה הקטנטונת של בני-הזוג, המלווים את בנם הנוטה למות מסרטן; ושיחות בין נגר לחבריו. על רקע זה נגר מגולל לפני הצופים ביקורת מזרחית על משפט אייכמן, בצורה אינטימית, כאובה ומלאת הומור. נגר, שבינתיים התבגר, מופיע לפני מצלמתה של בראון לאחר שעזב את השב"ס, חזר בתשובה, ונטל על עצמו את מקצוע השחיטה הכשרה. פנייתו לדת הייתה דרכו להתמודד עם החרדה ועם הלילות בלי שינה שטרפו את מנוחתו לאחר ביצוע עונש המוות. לא מן הנמנע שפנייתו למקצוע השחיטה היוותה דרך מסוימת מבחינתו לשחזר את הטראומה המלווה את חייו מדי יום ביומו. בדרכו המשעשעת הוא מספר על היכרותו עם אייכמן בתא בית-הסוהר, על הרגלי האכילה וההיגיינה של אייכמן ועל נימוסיו המושלמים: "גרסיאס", היה מודה לו הנאשם, אשר לא ידע תימנית וחשב כנראה שהספרדית תהיה קרובה יותר.

את מעשה התלייה עצמו מתאר נגר בצורה גופנית ומלוכלכת: לאחר שנגר משחרר את החבל מסביב לצווארו של אייכמן, נשמע קול נפיחה מבהיל ממעמקי ריאותיו, ודם ניתן על המדים של נגר. מפקדו של נגר, שנכח גם הוא בחדר ההוצאה להורג, מבין שנגר נסער, ושולח אותו הביתה במונית. אך חייו של נגר לא ישובו למסלולם.

נגר סובל מפוסט-טראומה בעקבות ביצוע עונש המוות. אבל המושג הפסיכולוגי "טראומה" עלול גם להטעות. טענתו של נגר אינה בראש ובראשונה במישור האישי, אלא במישור החברתי והתורתי-משפטי (השניים כרוכים זה בזה). במישור החברתי טענתו של נגר היא שמימות ה"הוצאה לפועל", החל בהגנה על אייכמן בתאו ועד לתלייה בסוף ההליך, הוטלו עליו בגלל זהותו התימנית. לדבריו, "ביחידה הזו היו כולם מזרחים ושלושה אשכנזים. אבל בחדר שלו אישית לא נכנסו אשכנזים". אייכמן נכלא בנפרד מאסירים אחרים, וכאשר הועברו אליו ארוחות, דרש ממנו מפקדו של נגר לטעום את האוכל לפני שהגיע אליו, על-מנת לוודא שהוא אינו מורעל. מבחינת המדינה, מחירה של פגיעה בנגר היה נסבל: "כבר הלכו הרבה תימנים, אז הלך עוד תימני", הוא אומר וצוחק.⁵⁸ לעומת זאת, משפטו של אייכמן היה "משפט עולמי", כך בלשונו של נגר, ולא היה אפשר לסבול אפשרות שהנאשם ייפגע. הדברים מקפלים בתוכם, בצורה קצרצרה ומזעזעת, את ההכרעה הפוליטית שמשפט אייכמן מייצג מהפרספקטיבה של המוציא לפועל.

מנקודת-מבט של ארנדט, הבעייתיות הטמונה במשפט אייכמן היא שתכליתו המרכזית הייתה לממש את השאיפות הפוליטיות הבין-לאומיות של הממשלה בישראל. בכך, טענה, נכשל משפט זה מראש ובאופן אינהרנטי במשימה של עשיית צדק בעבור האנושות כולה. מנקודת-המבט של בילסקי, בעייתיותו של משפט אייכמן טמונה לא בכך שהוא ביקש לכונן קהילה ישראלית פוליטית, אלא בכך שהוא הגביל מראש את נקודת-המבט הרלוונטיות מבין אלה של חברי הקהילה. אולם מעל ומעבר לביקורתן של ארנדט לבילסקי ולוויכוח שעשוי

58 זוהי ככל הנראה התייחסות מובלעת לפרשת ילדי תימן החטופים. ראו בנושא זה בועז סג"ר "באין חשד אין חקירה אמיתית: 'דוח ועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן' " **תיאוריה וביקורת** 21, 47 (2002); **ילדים של הלב – היבטים חדשים בחקר פרשת ילדי תימן** (טובה גמליאל ונתן שיפרים עורכים, 2019). לעדויות וחומרים רבים ראו גם את ארכיון העדויות של עמותת עמר"ם www.edut-amram.org/.

להתעורר ביניהן, הקריאה המזרחית ונקודת-מבטו של המוציא לפועל ממחישות ביקורת אחרת ביחס למשפט אייכמן, כמשפט המבוסס על הקרבה של שלומו וחיוו של חבר אחד בקהילה למען קורבנות מתים אין-ספור.⁵⁹ עצם העובדה שנגר כורך את הקרבתו עם מוצאו המזרחי מחדדת את האופן שבו חברותו בקהילה הייתה לימינלית, וכיצד הוא עצמו נתפס כמי ששרטט את גבולותיה – מי שנמצא בתוכה ומחוץ לה בעת ובעונה אחת.⁶⁰ כפי שהוא מסביר, הפגיעה בו כתימני הייתה נסבלת ומקובלת על מפקדו של נגר, הסוהר הראשי – נציגה של המערכת. משפט אייכמן יצר למדינת-ישראל סמכות סימבולית עצומה הן במישור הפנימי הישראלי והן במישור הבין-לאומי, אך סמכות זו פוצלה מהאלימות שעליה היא נסמכה (בניגוד למשפט כולו, התלייה נעלמה מעינו של הציבור). את המחיר הנפשי שיש לשלם על אלימות זו שילם נגר.

המימד התורתי-משפטי של ביקורתו של נגר הוא בלתי-נפרד כאמור מהמימד החברתי שלה, והוא אולי אף החשוב יותר לענייננו. האלימות מתגלגלת כאן על המזרחי מסיבות הכרוכות בכינונו של המשפט כנפרד מהכוח הפוליטי העירום⁶¹ וכאירוע שבו מוצג לראווה שלטון החוק הישראלי. על-מנת שענישה פלילית תעמוד בתנאים המינימליים של שלטון החוק, היא חייבת להפריד את עצמה ממעשה הנקמה.⁶² אולם במשפט אייכמן חששו השלטונות שההליך לא יגיע לסיומו מכיוון שאחד הניצולים או מישו מבני משפחותיהם יעדיף ליטול את הדין לידיו. משום כך לא נכנסו אל חדרו של אייכמן שומרים אשכנזים, ומשום כך גם עלה החשש מהרעלה: הקהילה שבתוכה נשפט אייכמן הייתה קהילת הנפגעים, ולא היה ברור, כפי שסברה אף ארנדט, שהנפגעים יוכלו לרומם את עצמם מעל לרגש הנקמה ולפעול לפי אמות-המידה האובייקטיביות של המשפט. בהקשר זה, מסביר נגר, התפתחה התפיסה שתימני לא יונע על-ידי דחף הנקמה באותו אופן.

במקום להוציא את המשפט מן הקהילה ולהעבירו לטריבוטל בין-לאומי, כפי שדרשה ארנדט, מילא המזרחי תפקיד כמי שיכול להיות חיצוני ופנימי לקהילה בעת ובעונה אחת. הפקדת העונש בידיו היא פנימית לקהילה, במובן זה שהיא מאפשרת לבן-גוריון ולהאזנר להעלות את המחזה החינוכי-הציוני (מה שלא היה מתאפשר בטריבוטל בין-לאומי); אך היא גם חיצונית לקהילה, במובן זה שהיא מאפשרת לחברי הקבוצה הנפגעת להישאר עם ידיים נקיות מדם.

הפיצול הזה שבין המזרחים לקהילה נחשף דרך דמותו של נגר, ומהווה את-רמפתח בכינונו של מעמד המוציאים לפועל. הרחקתם של המזרחים מהשואה, כפי שמציינת יבלונקה, מכוננת

59 להרחבה בנקודה זו ראו Itamar Mann, *Hangman's Perspective: Three Genres of Critique Following Eichmann*, in *THE OXFORD HANDBOOK OF INTERNATIONAL CRIMINAL LAW* 652 (Kevin Jon Heller et al. eds., 2020).

60 Massad, לעיל ה"ש 14.

61 בניתוח מאיר-עיניים לסרט התליין מוסיפה גלי עמרן מימד נוסף, המתכתב עם טענותינו במאמר זה. לטענתה, הסרט ממחיש את האופן שבו מוסגרו המזרחים כ"נעדרי אידיאולוגיה" ובכך שללו מנגר את תפקידו – האידיאולוגי – הן בהקמתה לימים של קרית-ארבע והן בעזיבתה כעבור כעשרים שנה מטעמים הומניים (לאחר הרצח שביצע ברוך גולדשטיין). ראו עמרן, לעיל ה"ש 37.

62 *Retributive Justice*, STAN. ENCY. PHIL. (July 31, 2020), <https://stanford.io/3qk6VY1>

אותם כ"אחרים" של מדורת השבט הציונית, וכמי שהדרך היחידה שלהם להתקרב אל אותה מדורה, להתחמם בחומה, היא למלא את התפקיד של מזיני המדורה בבולי עץ (אייכמן במקרה הזה). היכולת להוציא לפועל את פעולת ההרג – מוות שנתפס כחיוני לכינונה של קהילה – מוטלת על כתפו של השחקן המזרחי במחזה המוסר המשפטי. כפי שניתן ללמוד מהמקרה של נגר, הרחקת המזרחים מן הקהילה מאפשרת לקהילה להרחיק את עצמה מאירוע התלייה ולתאר אותו כאירוע המתרחש מאליו.

תיאורטיקאים בולטים של ענישה, ביניהם אליאס ופוקו, עמדו על גורמי העומק התרבותיים שהובילו חברות מודרניות לייצור ההבחנה בין ענישה פלילית לבין האלימות הישירה, העירונית, שאפיינה את הענישה בעידן הטרום-מודרני – ענישה שהתבצעה לרוב בריטואלים פומביים ואכזריים.⁶³ עם המעבר לעת המודרנית וההתקדמות לעבר תהליך התרבות (civilization) שאפיין תרבויות מערביות, עברה האלימות אל מאחורי הקלעים, ואף הומרה בפרדיגמות של בידוד ופיקוח, המכוונות את מערכת הכליאה המודרנית.⁶⁴

המחשבה על הריגתו של אייכמן מפרספקטיבה אליאסית ופוקואינית מסמנת את האירוע כרגע מעברי בתהליך התרבות של החברה הישראלית הצעירה: מחד גיסא, הבחירה בעונש מוות, שיוצא לפועל בתלייה, מסמנת סוג מסוים של ענישה שאינו מתיישב עם נסיונה של המדינה לכונן את עצמה כדמוקרטיה מערבית, מתקדמת ונאורה; מאידך גיסא, הבחירה להצניע ולהחביא את אירוע התלייה, להעבירו אל מאחורי הקלעים, מסמנת לכאורה את העונש כרציונלי, מתורבת ושקול יותר.⁶⁵ בתוך הלימינליות של עונש המוות המוצנע מילא נגר תפקיד מכריע. הוא גם הוציא את עונש המוות לפועל וגם היה הקהל שלו, שחזה בגופניות המלוכלכת של גוף הנופח את נשמתו, ואף הוכתם בה. תחת פרדיגמת התרבות של אליאס, נגר נותר להוציא לפועל את הפרקטיקה המזוהה עם פרימיטיביות וא-מודרניות, באופן שהלם את הסטריאוטיפים השגורים על-אודות מזרחים בישראל.

63 מישל פוקו **לפקח ולהעניש – הולדת בית הסוהר** 9–42 (דניאלה יואל מתרגמת 2015); NORBERT ELIAS, *THE CIVILIZING PROCESS: SOCIOGENETIC AND PSYCHOGENETIC INVESTIGATIONS* (rev. ed. 2000). הגם שאליאס עצמו לא כתב באופן ממוקד על ענישה פלילית, עבודתו משמשת לרוב לניתוח התהליך שעבר על חברות מערביות בכל הנוגע בענישה פלילית – תהליך שאפשר לראותו תחת הפרדיגמה של תהליך התרבות. ראו, למשל, DAVID GARLAND, *THE CULTURE OF CONTROL: CRIME AND SOCIAL ORDER IN CONTEMPORARY SOCIETY* (2002); John Pratt, *Norbert Elias, the Civilizing Process and Penal Development in Modern Society*, 59 *SOCIOLOGICAL REV.* 220 (2011). על פני הדברים, ההקבלה בין אליאס לפוקו אינה טבעית ומתבקשת, אולם נראה שבכל הנוגע בתהליך שעבר על הענישה הפלילית, ובמיוחד היעלמותה של האלימות הפומבית לטובתה של ענישה שקופה ונסתרת, הגישה האליאסית מהדהדת את כתיבתו של פוקו לא מעט. על המתח והדמיון בין שניהם ראו, Pieter Spierenburg, *Punishment, Power, and History: Foucault and Elias*, 28 *Soc. Sci. Hist.* 607 (2004).

64 פוקו, לעיל ה"ש 63, בעמ' 290.

65 ייתכן שצורך תרבותי זה מקבל משנה תוקף בהקשר הספציפי של הניסיון לייצג את הניגוד בין הברבריות שאפיינה את האלימות שהפגינו הנאצים לבין האופי הממוסד והרציונלי של ההליך הפלילי שנוהל בישראל נגד אייכמן, כמו-גם על רקע ההתנגדות ההולכת וגוברת בשנים אלו לעונש המוות באירופה ובגרמניה בפרט. ראו, למשל, Spierenburg, לעיל ה"ש 63, בעמ' 609.

את מימד ההצנעה וההתרחקות של האלימות העירונית מאחורי הקלעים חווה נגר באופן נוסף. לאחר שנגר מבצע את ההוצאה להורג, נראה שיש לו ציפייה שהתפקיד יסייע לו להתקבל אל תוך הקהילה כחבר שווה בין שווים. אך גם ציפייה זו ניגפת, כפי שהוא מבטא בריאיון שהעניק לעיתון:

אני יודע שאם אשכנזי היה תולה את אייכמן, היו עושים לו הרבה יותר כבוד... אני תימני. לא הזמינו אותי אפילו למוזיאון השואה, ל'יד ושם', להסביר, לספר. אף אחד. שום דבר. מה פתאום תימני יבוא למוזיאון השואה? אני מסתכל בטלוויזיה. אנשים באים, הולכים, מראים כל הזמן. כל אחד מספר על השואה, אני הייתי, אני עשיתי. דווקא זה שביצע ותלה, לא באים ולא מזמינים אותו ולא כלום. מה, שאני אלך ואני אבקש? לא רוצים, לא צריך. עזבו אותי. מה אני צריך את השטויות האלה. מי שלא רוצה אותי, אני לא רוצה אותו. אז אני לא אלך, ואני לא אספר כלום.⁶⁶

נגר מקשר בצדק את אי-זכירתו במרכזיות לאחר ביצוע עונש המוות עם מוצאו. אולם דומה שהקשר בין השניים מורכב יותר מהטיה פשוטה הנובעת ממוצאו המזרחי של נגר. הכריכה בין האלימות החשופה שנגר מייצג מצטלבת עם מזרחיותו באופנים מורכבים. כך, נגר הוא המיועד לתפקיד המוציא לפועל של סממן טרום-תרבותי, בין היתר בשל מזרחיותו, והוא נדחה מהזיכרון הקולקטיבי – במובנים רבים כמו אירוע התלייה עצמו – בשל הרצון להדחיק את שניהם "אל מאחורי הקלעים".

הריגה כזו בשם המדינה, שתנאי האפשרות שלה נהפכים לשקופים, תיתכן רק לאור ההבניה המורכבת של המוציא לפועל עצמו ואופייה המתעתע של שאלת הבחירה החופשית שבה נגענו קודם. מחד גיסא, נגר הוא קורבן של אירוע ההריגה, אשר מוטל עליו לקיימו לא לפי העדפתו ומסיבות הכרוכות בהפליה קבוצתית. מאידך גיסא, הוא ממלא את תפקידו לא מתוך כפייה חד-משמעית וגמורה, שהייתה הופכת את הניצול שלו לבולט ולקשה יותר להכחשה, ואשר הייתה מותחת אולי קו ברור בין המדינה שבשמה הוצא אייכמן להורג לבין מוצאו להורג. באותו ריאיון שהוזכר לעיל נחשף המתח שבין כפייה לבחירה באופן ברור. כך נכתב שם:

יום אחד, הוא מספר, לפני כמה שנים, כשכבר היה דתי, צלצל הטלפון בביתו. "על הקו היה רב גדול מצפת. הרב ביקש לשוחח עם 'מרדכי'. אמרתי לו 'טעית במספר'. הוא התעקש. אמרתי לו שוב 'אני שלום נגר, ואין פה שום מרדכי'. הרב אמר לי, 'אני יודע, שלום נגר, אתה גלגול של מרדכי היהודי. מרדכי היהודי תלה את המן, אתה תלית את אייכמן'".

66 חן קוטס-בר "על השחיטה: האיש שתלה את אייכמן משחזר" nrg – מקומי (11.2.2012) <https://bit.ly/36gh5ln>

נגר הופתע. "אני לא יודע", אמר לרב, "אבל אם אתה אומר אז יכול להיות".
[הפסוק בתורה], הוא מחדד, "אומר 'מחה תמחה את זכר עמלק מתחת
השמים, לא תשכח'. אני עשיתי מצווה. מחיתי את זכר עמלק".⁶⁷

אולם לצד קביעה זו מתעקש נגר להדגיש שוב ושוב כי "אין בזה גאווה. תליתי אחד שהרג
שישה מיליון, בסדר. זה לא שתליתי אותו ועכשיו הם חיים. אני קיבלתי פקודה וביצעתי
אותה".⁶⁸ כפי שהנרטיב שמציג נגר מלמד, זהותו כמוציא לפועל מקבלת עם השנים אופי
סובייקטיבי של עשיית מצווה – פעולה שיש בה מקור לגאווה ולהזדהות אישית. הד נוסף
למתח שבבסיס התפיסה של בחירה חופשית מספק נגר באותו ריאיון בהתייחסו להדרה שלו
מהטקסים לזכרון השואה. בציטוט זה ניתן לראות כיצד הקורבן של הכוחות החברתיים
המבניים נוטל בעלות על הפגיעה בו, וממשיג אותה מחדש כמופע סובייקטיבי של רצון חופשי
לא ליטול חלק באירועים, אולי כדי לשמור על שארית כבודו: "מי שלא רוצה אותי, אני לא
רוצה אותו".⁶⁹

"פרשנות משפטית מתרחשת במרחב של כאב ומוות", כתב רוברט קאבר.⁷⁰ באמירה זו
התכוון קאבר, בין היתר, לכאב והמוות המושגים על-ידי מערכת הענישה, באופן המובהק
ביותר באמצעות עונש המוות: "שופטת מנסחת את האופן שבו היא מבינה טקסט, וכתוצאה
מכך מיישמה מאבד את חירותו, את קניינו, את ילדיו, אפילו את חייו".⁷¹ אולם מהפרספקטיבה
של המוציאים לפועל, פרשת אייכמן מציעה תיקון חשוב. היא מלמדת אותנו כיצד, בתוך חברה
שיוצרת מדרג בין קבוצות שונות של חברים בה, המשפט יכול להוות גם טכנולוגיה
שבאמצעותה הפרשנות המשפטית **מפוצלת** מן המרחב של הכאב והמוות. שופטת מנסחת את
האופן שבו היא מבינה טקסט, וכתוצאה מכך **מיישמה אחר** נאלץ להרוג אדם. מעמד המוציאים
לפועל ממוקם גם הוא, כך עולה, בתוך מרחב של כאב ומוות – מרחב אשר למוציאים לפועל
יש לא אחת תפקיד חלקי בלבד בשרטוטו. אולם בעוד הפרשנות המשפטית ככלל מצליחה
לנתק את עצמה ממרחב הכאב והמוות (ניתוק שקאבר מלין עליו), מעמד המוציאים לפועל
נותר להתבוסס במרחב הזה ולהתלכלך בו, תרתי משמע. כיצד תיראה תיאוריה של משפטים
פוליטיים המביאה בחשבון את מקומם של בני מעמד זה ביצירת המשמעות של האירוע
המשפטי?

ב. יגאל עמיר – כדור בלב האומה

1. "למען השם, למען העם ולמען הארץ" – משפט עמיר כמשפט טרנספורמטיבי

שנים אחדות לפני שרצח את רבין, בטרם התחיל ללמוד משפטים באוניברסיטת בר-אילן, שירת
יגאל עמיר בחטיבת גולני. כתבת פרופיל עליו, שפורסמה בעיתון **מעריב** ימים מספר לאחר

67 ש.ם.

68 ש.ם.

69 ש.ם.

70 Cover, לעיל ה"ש 47, בעמ' 1601.

71 ש.ם.

הרצח, מאפשרת הצצה על מי שהוא היה לפני שנהפך בתודעה הציבורית לרוצחו של ראש הממשלה. בכתבה מצוטט חברו של עמיר מהצבא, ששירת לצידו בתקופת האנתפאדה הראשונה: "בגולני כולם מרביצים, גם אני לא הייתי נקי... אבל יגאל היה משהו מיוחד... יגאל עמיר היה המוציא לפועל, בהא הידיעה. הוא היה נכנס בהם חזק, מרביץ מכות פה, מעניק כמה דחיפות שם, משחית ציוד, נהנה להציק להם, סתם בשביל הבידור. על זה המ"מ ממש העריץ אותו".⁷²

בניגוד למקרה של נגר, הביטוי "מוציא לפועל" אינו מסמן כאן את האלימות המוצאת לפועל מתוקף החוק; להפך, הכוונה היא לאלימות מעל ומעבר למה שהחוק מחייב. עם זאת, ברור שזו אינה אלימות אישית בלבד. היא נחווית ככזו שמוצאת לפועל בשם גוף קולקטיבי כלשהו, אף שלא ברור לגמרי מהו אותו קולקטיב. כפי שמציין חברו של עמיר, על הסוג הזה של הוצאה לפועל, זו שהתרחשה בשטחים, זכה עמיר בשבחים ובהערצה מהמערכת. יתרה מזו, הביטוי "המוציא לפועל" מסמן יעילות ודבקות במטרה, כמרגם את היכולת לקרוא תוכנית, אשר חיצונית לרוב לאדם עצמו, ולהביאה לידי מימוש. אף שזו אינה אלימות בשם החוק, זו גם אינה אלימות שמערכת המשפט עסוקה בהעמדת נאשמים לדין בגינה, לפחות לא ברוב המקרים (נקודה שנשוב אליה בהמשך, כאשר נעסוק במשפטו של אלדור אוריה).⁷³

האנתפאדה הראשונה הסתיימה עם כריתת הסכם אוסלו א (1993). ראש הממשלה יצחק רבין לחץ את ידו של יאסר ערפאת, כאשר ביניהם ניצב השושבין ביל קלינטון. בהסכם זה הונחה המסגרת לכינונה של הרשות הפלסטינית, שאלה הועברו הסמכויות האזרחיות בערים הפלסטיניות שביהודה ובשומרון, וגובשה בו הסכמה לכינון כוח בטחוני פלסטיני שיפעל בתיאום עם רשויות הביטחון הישראליות. באותה שעה התגבש בליבו של עמיר לראשונה, לדבריו, הרעיון לרצוח את ראש הממשלה.⁷⁴ כפי שעולה מדבריו לאורך החקירה והמשפט, הנרטיב של עמיר אינו של רצון פרטני. לשיטתו, באמצעות מעשה הרצח הוא מימש צורך קולקטיבי. מקורו של צורך זה אינו במדינה ובמוסדותיה, בחוק או במשפט. זהו צורך הנובע מההגנה על הריבונות היהודית בישראל; "צורך" שניתן להבינו, בהתאם לטענת עמיר, כקרוב ל"הגנת הצורך" העומדת לנאשמים במשפט הפלילי. על-מנת להגן על הקולקטיב ולהגן על הארץ – ובסופו של דבר על-מנת לממש צו אלוהי⁷⁵ – "אין בררה" אלא לעשות מעשה אשר בתנאים "רגילים" נתפס כמעשה פלילי.

לפחות לטענתו של הרוצח, הצורך במעשה התגבש לפני שהוא עצמו נטל את התפקיד. דמיינו שקודם התעורר הצורך לרצוח את ראש הממשלה בכיכר העיר, ורק אז ניגש אליו עמיר והחל לבדוק אם הוא מתאים למידות המעשה. עמיר מדבר על "הרעיון לעשות, שמישהו צריך לעשות את זה אבל לא שאני יעשה, ולאט לאט המצב התדרדר וראיתי שאין מי שעושה,

72 מיכאל פייגה "רצח רבין והשוליים האתניים של הציונות הדתית" תיאוריה וביקורת 45, 31, 35 (2015) (ההדגשה הוספה).

73 ראו להלן פרק ג.

74 פרוטוקול ועדת החקירה לעניין רצח ראש הממשלה מר יצחק רבין ז"ל, 181 (25.12.1995) ארכיון המדינה 31.22 (להלן: פרוטוקול חקירה).

75 בנוגע למניעים הדתיים לרצח ראו ב' מיכאל "רצח רבין היה רצח דתי" הארץ (15.11.2016) <https://bit.ly/36dOZY3>.

והחלטתי לעשות את זה אני לפני שמשוגע יעשה והרושם וההשפעה שזה יעורר לא תפסיק את תהליך השלום במרכאות... עשיתי את זה למען השם, למען העם ולמען הארץ ואני מקווה שזה יעזור".⁷⁶

רבות דובר באווירה הציבורית שהובילה לרצח. סביב הסכמי אוסלו א ארגנו תנועות ימין, וביניהן "זו ארצנו" בראשות משה פייגלין, הפגנות ברחבי הארץ, שבהן נשמעו קריאות "רבין בוגד" ו"רבין רוצח". כרזות הציגו את רבין עטוי כאפייה או לחלופין במדי אס-אס. במרץ 1994 נערכה בצומת רעננה הפגנה בהשתתפות ראש האופוזיציה בנימין נתניהו, שבה נשאו מפגינים ארון קבורה עם הכתובות "ישראל בסכנה" ו"רבין ממית הציונות", וכרכו חבלי תלייה סביב צווארם. כעבור כשנה פתחה תנועת המתנחלים במרי אזרחי לא-אלים, לטענתם בהשראת מהטמה גנדי ומרטין לותר קינג. כפי שהסבירה כתבת הארץ ליטל לוי, במאמר שסיכם מקורות מן התקופה,⁷⁷ מארגני המבצע הורו לאנשיהם לא להתעמת עם חיילי צה"ל או שוטרים, כי אם ללכת למעצר "בלב חפץ ובהכרה כי קיימת אפשרות לנצח במאבק גם מתוך בתי הכלא, אם ייעצרו מספיק אנשים". בהודעה על המבצע כתבו מארגניו:

ארץ ישראל אינה שייכת לממשלה כלשהי. שום ממשלה בישראל לא קיבלה ואיננה יכולה לקבל ייפוי כוח מן העם היהודי לדורותיו לוותר בשמו על ארץ ישראל. מעצרים פוליטיים לא ירתיעונו, ואם נידרש לכך נלך למעצר בשמחה. ההשלכה המעשית מהאמור לעיל היא, שאין תוקף לכל החלטה של ממשלת מיעוט, המושגת תוך הישענות על קולותיהם של חברי כנסת שאינם יהודים, בכל הקשור לענייני עם ישראל וארצו. כבוד גדול להיעצר תחת ממשלת מיעוט זמנית חולפת.⁷⁸

ההוראות האלה היו שונות למדי, כותבת לוי, ממה שהפיצו פעילי ימין באותו שבוע על-גבי שטורות כסף דמויי עשרים שקלים, שעליהם נכתב: "לרצוח את רבין, ביבי לשלטון ולירות בחיילים המפנים יישובים". חבר הכנסת אלי גולדשמידט, מהעבודה, ביקש אז מראש אגף החקירות במשטרה לפתוח בחקירה נגד הפעילים בימין. כשבועיים אחר כך, כאשר מחבל פוצץ את עצמו באוטובוס שחלף על-פני בית-הספר רנה קאסן בירושלים, באו מפגינים לזירה המדממת וקראו "בקרוב אצל רבין, בעזרת השם"; "בדם ואש את רבין נגרש"; "רבין רוצח", "רבין בוגד"; "צריך להרוג את רבין". בישיבת הממשלה באותו שבוע "הציע אהוד ברק לבדוק אם אפשר להעמיד לדין את מי שמתיר את דמו של ראש הממשלה ומסית לפגוע בו באופן פיסיוני".⁷⁹ היועץ המשפטי לממשלה, מיכאל בן-יאיר, הוסיף כי "יש מקום להעמיד לדין כל מי שמסית לפגיעה בראש הממשלה, אם בידי המשטרה ראיות לכאורה לביצוע העבירה הפלילית

76 תפ"ח (מחוזי ת"א) 498/95 מדינת ישראל נ' עמיר, פ"מ התשנ"ו(2) 3, פס' 15 להכרעת-הדין (1996).

77 ליטל לוי "7.8.1995 / ראש הממשלה יצחק רבין: אינני חושש לחיי" הארץ (7.8.2011) www.haaretz.co.il/misc/1.1371709.

78 שם.

79 שם.

הזאת".⁸⁰ אולם ההסתה נגד רבין לא פסקה. ב-2 באוקטובר ערך פעיל הימין אביגדור אסקין טקס "פולסא דנורא" מול ביתו של ראש הממשלה בירושלים: זהו טקס קללה קבלי שבו נישאת תפילה לכך שהמקולל ימות במהרה, מידי שמייים.

במקביל, גל פיגועי ההתנגדות הפלסטינית להסכמי אוסלו לא פסק. אחד הפיגועים הבולטים אירע מוקדם יותר באותה שנה, ב-22 בינואר 1995, בצומת בית ליד, ובו נהרגו עשרים ושניים ישראלים, מהם תשעה-עשר חיילים. בריאיון שנערך בדמשק ארבעה ימים אחר כך התברר מנהיג הג'האד האסלאמי פתחי שקאקי על תפקידו בפיגוע באוזני כתבת המגזין TIME.⁸¹ ב-26 באוקטובר חוסל שקאקי במלטה במבצע של המוסד. כשבועיים לאחר-מכן, ב-4 בנובמבר 1995, ירה יגאל עמיר שלוש יריות מטווח קצר בראש הממשלה, מייד בתום עצרת שלום שהתקיימה בכיכר מלכי ישראל בתל-אביב.

עמיר נעצר עם ביצוע הרצח, והודה מייד במעשה. כאשר נחקר במשטרה, שאל אותו חוקר המשטרה, בין היתר, על האפקטיביות של רצח פוליטי: "האם לא ברור לך שלהרוג מנהיגים זה מעשה לא אפקטיבי, משום שמיד קמים מנהיגים אחרים?"⁸² בתגובתו נשען עמיר על האלימות שנקטה מדינת-ישראל בשם ההגנה על אזרחיה, וטען כי נטל דוגמה מחיסולו של פתחי שקאקי.⁸³ להשוואה זו, שהופכת את רבין לאויב בעיניו של עמיר, יש גם היגיון מעין-משפטי. עמיר מוציא לפועל אלימות לא בשם המדינה, אלא בשם ההבנה שלו בדבר הצורך בריבונות יהודית ובדבר הצורך להגן עליה בנסיבות שבהן אין לה הגנה אחרת. פעולה זו שואבת כאמור השראה, לדבריו של עמיר עצמו, מפעולותיה של מדינת-ישראל נגד אויביה. זוהי פעולה פרטית של הגנה על ריבונות, שנתפסת במידה רבה גם כפעולה של הגנה עצמית.⁸⁴

שם. 80

Lara Marlow, *Interview With a Fanatic*, TIME (Feb. 6, 1995), <https://bit.ly/3wjC5T5>. 81

אמנון קפליק רבין – רצח פוליטי בעזרת השם 35 (1996). 82

שם. ראו גם בילסקי, לעיל ה"ש 5, בעמ' 69. 83

בטענותיו של עמיר מול בית-המשפט הוא מטרים את ניתוחו של הנשיא אהרן ברק (שנעשה על בסיס דיני זכויות האדם ודיני הלחימה) ואת הדוקטרינה שהתפתחה סביב "חיסולים" בעשורים שלאחר-מכן. אין מדובר כאן, כמובן, בהקבלה ישירה או מוחלטת בין דבריו של עמיר לבין דבריו של ברק מאוחר יותר. אולם יש קווים משותפים המלמדים על היגיון משפטי חדש שמתחיל להתפתח. כך, למשל, דרישת המיידיות, כפי שתפתח מאוחר יותר ביחס ל"סיכולים הממוקדים", קובעת כי ניתן לפגוע במי שאינו חבר בכוחות סדירים, אך רק על-מנת לנטרל סכנה מיידית שנשקפת מפניו; אוסרת רצח שמטרתו ענישה או נקמה; ומדגישה את חשיבותו של עקרון השימוש באמצעי שפגיעתו פחותה. ראו בג"ץ 769/02 **הוועד הציבורי נגד עינויים בישראל נ' ממשלת ישראל**, פ"ד סב(1) 507 (2006). באופן המהדהד עקרונות אלו טען עמיר כי מטרתו בביצוע הרצח הייתה מניעת, הגנתית והרתעתית, וחזר והדגיש כי לא פעל ממניעים של נקמה או ענישה כלל. עוד הדגיש מול בית-המשפט כי אילו היה יכול, למשל, לשתק את רבין במקום להורגו, אזי כך היה עושה. לדיון נוסף בהקבלה המסוימת שבין ההצדקות לאלימות הריבונית שבהן השתמשה מדינת-ישראל לבין הרטוריקה שבה השתמש עמיר ראו אריאלה אזולאי "סימן משמים: רצח בזירה שטופת אור" **תיאוריה וביקורת** 9, 241, 271 (1996) וכן ז'וזה ברונר "יגאל עמיר" **תיאוריה וביקורת** 12, 441, 442–441 (1999). לקריאה נוספת על מדיניות החיסולים הישראלית ראו Noura Erakat, *Justice for Some: Law and the Question of Palestine* (2019). 175

ההסתה נגד יצחק רבין וממדיה הרחבים יצרה את האקלים שבו צמח הרצח שלו – רצח שנעשה, עם זאת, על דעת יגאל עמיר, באקט שהוא עצמו סיווג כאינדיווידואליסטי וכמופע טהור כמעט של "בחירה חופשית".⁸⁵ אולם התפיסות שביטא עמיר מדגישות כי אין מדובר אך ורק באמירות בשדה הפוליטי שאפשרו ויצרו את התנאים למעשה האלימות. מדובר לא פחות מכך בעלייתה של ריבונות יהודית עם היגיון משפטי משלה – היגיון שקובע כי בתנאים מסוימים ניתן ליטול את חייו של אדם באופן "מניעתי". בשם אותה ריבונות פתח עמיר במתקפה נגד סדר שלטוני שנתפס בעיניו כבוגדני וכהרסני. הוא תפס את עצמו כמי שעושה זאת מתוקף עקרונות רציונליים ומעין-משפטיים. מעשה הרצח של עמיר בא לעולם בשם קהילה פוליטית שראתה בו צורך קיומי, עם בסיס נורמטיבי שיצדיק אותו.⁸⁶ כפי שיתברר, פסק-הדין שבמסגרתו הורשע עמיר ונגזר דינו עיצב את גבולותיה של החברה הישראלית מחדש באופנים היונקים גם הם מאותו בסיס נורמטיבי.⁸⁷

מבחינת בילסקי, משפט אייכמן הינו רק אחד מבין כמה מעמדים הממחישים כיצד בית-המשפט מכונן את החברה הישראלית בזמן משפטים פוליטיים. משפטו של יגאל עמיר, המנותח בספרה של בילסקי, הוא מעמד נוסף כזה. מבחינתנו, הוא מציע מודל שונה מאוד של "הוצאה לפועל" מזה של שלום נגר. בניגוד למשפטו של אייכמן, שבו המוציא לפועל הוא זה שמיישם את העונש, בהקשר של רצח רבין דווקא הנאשם הוא זה הממלא תפקיד מסוים (גם אם שונה) של מוציא לפועל. כמו אייכמן מול "בית העם", גם עמיר נושא על כתפיו, אל מול בית-המשפט, משקל גדול יותר מאשר שאלת אשמתו או חפותו. כמו משפט אייכמן, גם משפטו של עמיר הוא אירוע משפטי מובהק של יצירת משמעות משפטית חדשה בעבור הקהילה הפוליטית.⁸⁸

ב-27 במרץ 1996 התקבלו הכרעות-הדין וגזר-הדין בעניינו של יגאל עמיר. במשפטים פוליטיים, טוענת בילסקי, על בית-המשפט לאזן את המתח העולה בין תפקידו של בית-המשפט כשופטו של נאשם פרטני לבין תפקידו כמגדיר את גבולותיה וערכיה של הקהילה –

85 עמיר עצמו ציין בחקירה שהתנהלה במסגרת ועדת החקירה כי "אני לא מוסת, אני לא טיפוס מוסת, מי שמכיר אותי. כמה שמנסים להדביק לי תוויות...". ראו פרוטוקול חקירה, לעיל ה"ש 74, בעמ' 183–184.

86 ברונר טוען כי ניתן לראות ברצח רבין חיקוי מעוות של דפוס הפעולה הנוכחי של ישראל נגד אויביה – דפוס פעולה המגובה בהנמקות היסטוריות-דתיות-בטחוניות הנעות בטווח שבין "זכויות היסטוריות", "מלחמת מגן" ו"פיקוח נפש". ראו ברונר, לעיל ה"ש 84, בעמ' 441.

87 על התפקיד של אלימות בכינונם של משטרים פוליטיים נכתב רבות. ראו, למשל, אריאלה אזולאי **אלימות מכוננת 1947–1950 – גנאלוגיה חזותית של משטר והפיכת האסון ליאסון מנקודת מבטם** (2009); Glenn Bowman, *Constitutive Violence and the Nationalist Imaginary*. ; *Antagonism and Defensive Solidarity in 'Palestine' and 'Former Yugoslavia'*, 11 Soc. Anthropol. 319 (2003). בהשתמשנו במילה "מחדש" איננו מתכוונים לטשטש את האלימות שהייתה נטועה כבר בכינונה של מדינת-ישראל, אלא לאופנים המורכבים שבהם זכתה אלימות זו בהצדקות חדשות ובמופעים חדשים ומורכבים יותר בשנים שלאחר רצח רבין ועד היום.

88 ראו Bilsky, לעיל ה"ש 23, בעמ' 620 (על היחס שבין המשפט הפלילי לדיני לשון הרע בסימון גבולותיה של הקהילה הפוליטית).

תפקידים שמצויים לעיתים בסתירה מסוימת.⁸⁹ ביטוי למתח זה ניתן לראות, לטענת בילסקי, בפער שבין הכרעת-הדין לגזר-הדין.

הכרעת-הדין מקפידה לשמור על טון נקי מפתוס, הממקם את הרצח כמופע לא-חריג של פליליות, ולכן ככזה שלבית-המשפט יש סמכות להכריע בו. בהתאם, היא טוענת, בית-המשפט נזהר מלקבל טענות על אי-כשירותו של עמיר לעמוד לדין בשל מצבו הנפשי, וזאת על-מנת שבית-המשפט יוכל לקנות לעצמו את הסמכות לשפוט את עמיר.

במקביל, כפי שבילסקי מתארת בדיוק רב, בית-המשפט עושה מאמץ לנתק את עמיר מכל הקשר פוליטי שבתוכו הוא יכול לפעול. לשם כך, בית-המשפט שב ומשתמש בחוות-הדעת הפסיכיאטרית שנערכה לעמיר, כדי למסגור כמי שיש "קווים נרקיסיסטיים וסכיזואידים באישיותו".⁹⁰ ההישענות על חוות-הדעת הפסיכיאטרית מאפשרת לבית-המשפט לעשות דה-פוליטיזציה לפרשה, ולהימנע מ"לחפש את ההסבר למעשיו של עמיר בהקשר הקבוצתי הרחב יותר".⁹¹ בנתקו את עמיר מההקשר הרחב שבתוכו התהוותה תודעתו הפוליטית, ואשר בתוכו גם צמח הרעיון לרצוח את ראש הממשלה, בית-המשפט מצליח כאמור לבסס את עמיר כפרט שפעל לבדו ובשל בעיות אישיותיות-פתולוגיות.

בגזר-הדין, לעומת זאת, בית-המשפט נוטל לעצמו את התפקיד הקולקטיבי של מכונן קהילה: הוא מרבה לנקוט לשון "אנחנו" (לדוגמה, "אנו כעם ספגנו סתירה מצלצלת", כמו-גם ההתייחסות אל עמיר כמי שהיה "אחד מתוכנו").⁹² ומהי השאלה הפוליטית אם לא השאלה כיצד אנחנו אומרים "אנחנו"?⁹³

משפטו של עמיר, טוענת בילסקי, העלה אל פני השטח את המתח שבין הגדרת המדינה כיהודית לבין הגדרתה כדמוקרטית, שכן המחלוקת האידאולוגית שהוצגה בין עמיר לבית-המשפט נסבה הן על שאלת הגבולות החיצוניים (שבינינו לבין "האחר") והן בשאלת הגבולות

89 מחד גיסא, בית-המשפט מבקש לקנות לעצמו את הסמכות לשפוט את הנאשם – פעולה הנדרשת ככל שהנאשם מערער על הסמכויות הנורמטיביות של בית-המשפט. את הסמכות הזו בית-המשפט רוכש על-ידי מסגורו של הפשע מושא האישום כ"לא מיוחד", וכחוליה בשרשרת הרגילה של פשעים שלבית-המשפט יש הסמכות לשפוט. מאידך גיסא, בית-המשפט מבקש בכל-זאת להשתתף בתהליך כינונה מחדש של הקהילה לאחר הטראומה שספגה בעקבות מקרה האלימות הפוליטית, שגילם ערעור על הנורמות המכוננות אותה. בהקשר זה בית-המשפט דווקא זקוק להדגיש את חריגותו וייחודו של הרצח הפוליטי, ולציירו כנבדל ממקרי רצח אחרים. ראו בילסקי, לעיל ה"ש 5, בעמ' 26.

90 עניין עמיר, לעיל ה"ש 76, פס' 3 להכרעת-הדין.

91 בילסקי, לעיל ה"ש 5, בעמ' 32. בילסקי מוסיפה כי "בית-המשפט נע על הקו הדק שבין קבלת השיח הפסיכולוגי כדרך לריכוך המסר הפוליטי של עמיר לבין אי-קבלה גורפת של קו זה, שמשמעו הוא הסרת האחריות המשפטית שניתן לייחס לו". שם. בילסקי מציינת מקרה דומה שבו נעשתה פנייה לפסיכולוגיה לצורך הימנעות מהתמודדות ישירה עם הנרטיב הפוליטי של הנאשם – מקרהו של מרדכי וענונו. גם שם, אף שהנאשם ועורך-דינו ביקשו להדגיש את המניע הפוליטי למעשהו של וענונו, בית-המשפט בוחן דווקא את "הרקע האישי והנפשי" למעשיו. כפי שמציינת בילסקי, "השיח הפסיכולוגי מאפשר לבית-המשפט להציץ אל הצד הפוליטי מתוך מרחק בטוח". שם, ה"ש 55.

92 עניין עמיר, לעיל ה"ש 76, פס' 3 לגזר-הדין.

93 JEAN-LUC NANCY, BEING SINGULAR PLURAL (Robert D. Richardson & Anne E. O'Byrne trans., 2000).

הפנימיים (שבין חילונים לדתיים). בבואו להגדיר את ערכי הקהילה ואת גבולותיה, בית-המשפט בוחר לאחות את הקרעים שהתגלו עם הרצח באמצעות פנייה טקסטואלית אל עשרת הדברות ואל ההיסטוריה של העם היהודי, תוך הצגת העם היהודי כמחויב יותר מכל עם אחר לערך המוסרי של "לא תרצח". בכך, היא טוענת, בית-המשפט בוחר לאחות את הקרע שנוצר עם הרצח על-ידי חיזוקו של הרכיב היהודי על-חשבון הרכיב הדמוקרטי. דרך השוואה בין פסק-הדין להכרזת העצמאות, בילסקי מראה כיצד בית-המשפט מגדיר מחדש את גבולות הקולקטיב ואת דמויותיו הבולטות: בעוד הכרזת העצמאות מבכרת את דמות הצבר החלוץ ומפריח השממה, פסק-הדין מבקש לשלב בתמונה זו דמות נוספת המוכרזת כחלק מן הקולקטיב – דמות היהודי האורתודוקסי. ההרחבה של גבולות ה"אנחנו" והניסיון שבית-המשפט עושה לאחות את הקרע הפנימי (חילוני-דתי) שהתהווה בעקבות הרצח מגדירים את משפטו של יגאל עמיר כמשפט טרנספורמטיבי, שבו השאלה "מי אנחנו" קיבלה תשובה חדשה.⁹⁴ אולם, בדומה למשפטו של אייכמן, גם במשפטו של עמיר יש מי שנותרים מחוץ להגדרה זו. כפי שבילסקי מראה, ההישענות הרבה על ההיסטוריה של העם היהודי ועל ארון הספרים היהודי בגזר-הדין מותירה את הפלסטינים מחוץ לגבולות פסק-הדין ומחוץ לגבולותיה של הקהילה שהטקסט השיפוטי מבקש לכוון. אין ספק, בית-המשפט לא רק הרשיע את עמיר, אלא גם הוקיע אותו בשם החברה הישראלית. עם זאת, בית-המשפט השתתף במידת-מה בניסוח גבולותיה של החברה הישראלית כחברה שבה הריבונות מאושרת ומכוננת כיהודית בלבד.⁹⁵ הבסיס הנורמטיבי שהקנה הצדקה לרצח בעיני עמיר נבע מההתנגדות החריפה לשילובם של פלסטינים בגבולות הקהילה האזרחית. כזכור, גם בקרב הקבוצות שקראו לרצח וגם בנרטיב של עמיר עצמו, העובדה שממשלת רבין קיבלה את השלטון על בסיס תמיכתו של המפלגות הערביות היוותה גורם מרכזי. אך כפי שבילסקי מראה, פסק-הדין בעניינו של עמיר לא רק שאינו חותר תחת עמדה נורמטיבית זו, אלא במובן מסוים אף מאשרר אותה.

מובן שיש הבדל רטורי ופוליטי עצום בין הריבונות היהודית שעמיר מדבר בשמה לבין זו שבית-המשפט מתווה בגזר-הדין. עם זאת, בילסקי עומדת על המחיר הפוטנציאלי של הטרנספורמציה הזו מבחינת מי שאינם יהודים. הניסיון לכרוך ולאחד, למרות הקרע הגדול שבין עמיר לעם ישראל, בין היהודי הדתי לצבר החלוץ, בין "עם האדמה" ל"עם הספר" – ניסיון הנשען בשני המקרים על עליונותו של העם היהודי – מגדיר ומדגיש בהתאם את ההבחנה שבין היהודי לבין האחר, הפלסטיני. וכך, פרשת רצח רבין נהפכת לאירוע המאחד את העם היהודי. במילים אחרות, איחוי של הקרע הלאומי על רקע רציונליסטי יהודיים מכונן ביתר שאת את אחרותו של הפלסטיני. בילסקי מאתרת בדיוק רב את המתח וההצטלבות שבין דת ולאומיות כפי שהוא בא לידי ביטוי בפסק-הדין, כדי להדגים את האופן שבו הוא משמש יסוד שמגזיע את הפלסטינים כ"אחרים" של הקולקטיב היהודי.

יומיים לאחר שפורסם פסק-הדין, ב-29 במרץ 1996, נבחר ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו לכהונתו הראשונה. עשר שנים עברו בין תום כהונתו הראשונה של נתניהו לכהונתו

94 בילסקי, לעיל ה"ש 5, בעמ' 58–59.

95 תוך הפניה למקורות דתיים והיסטוריים, החל בריב האחים שבין קין להבל, מעמד הר סיני והדיבר "לא תרצח", וכן השוואות בין יצחק רבין למשה רבנו. בילסקי, לעיל ה"ש 5, בעמ' 63–64.

הנוכחית, ובהן כיהנו שלושה ראשי ממשלה: אהוד ברק, אריאל שרון ואהוד אולמרט. כפי שהתברר בהדרגה, מעשה הרצח שם קץ לתהליך השלום, ובמובן מסוים אף סייע לבסס את הרעיון של ריבונות יהודית ועליונות יהודית על מרבית השטח שבין הים לירדן כחלק מהמשטר הישראלי העכשווי. מן הפרספקטיבה הנוכחית נשאלת השאלה: מהו, אם בכלל, מקומה של המזרחיות בטרנספורמציה זו?

2. "החלוצים האמיתיים" – מזרחיותו של עמיר

עמיר הוא יהודי מזרחי. במבט ראשון נדמה שקשה למצוא משמעות רבה בעובדה זו או לעגן בה פרספקטיבה תורת־משפטית או ביקורתית כלשהי. לא למותר לציין כי אשכנזים רבים ביצעו פשעים פוליטיים בשם הדת. אולם מבט מעמיק יותר מלמד כי האופן שבו הובנה תפקידו של עמיר משקף במידה רבה את זהותו המזרחית ואת ההכפפה שלה בתוך תרבות שבה האשכנזיות החלוצית היא הדומיננטית.

כך, בעוד בילסקי מציגה את האופן שבו דת ולאומיות מצטלבות בפסק־הדין בעניינו של עמיר כחלק מתהליך כינונה של הקהילה הפוליטית המדומינת בו, קריאה מזרחית בפסק־הדין מאפשרת לפתוח רובד נוסף של ביקורת על סוג הקהילה שאותה שרטט בית־המשפט. כפי שמציין שנהב, המתח שבין דת ללאומיות אינו מספיק לשם הבנה מעמיקה של כינון הלאומיות הישראלית. לטענתו, יש להבין את הציונות כפרקטיקה אידיאולוגית המבוססת, בין היתר, על הסימביוזה בין **שלוש** קטגוריות: לאומיות, דת ואתניות. שלוש הקטגוריות הללו חייבות להתקיים, ולו במידה מינימלית, כדי לכונן זהות שהינה קוהרנטית באופן המתקבל על הדעת.⁹⁶ עיקרון מכונן של הציונות, מן הפרספקטיבה האתנית, הוא ההפרדה שלה מהזהות הערבית. בהתאם, מבהיר שנהב, כדי שיוכל להיכלל בחבילה הציונית, הדתי חייב להיות גם לאומי (כל עוד הוא אשכנזי ולא מתעוררת בו "בעיה" של זהות ערבית); על החילוני להיות תיאולוג (כל עוד הוא אשכנזי ולא מתעוררת בו "בעיה" של זהות ערבית); אולם המזרחי נדרש להיות גם דתי וגם לאומי – רק באמצעות השתייכות כפולה זו הוא יכול להשתחרר או להיפטר מערביותו.⁹⁷ ביחס לדוגמה האחרונה מבקש שנהב להראות את האופן שבו קיומה של חילוניות מזרחית צומצם על־ידי הציונות בה־בעת שדתיות מזרחית זכתה במרחב התהוות עצום.⁹⁸ בפשטות, מבהיר שנהב, "כדי להיכלל בשיח הציוני, אין למזרחי ברירה אלא להתקיים כיהודי דתי".⁹⁹

קריאה של פסק־הדין בעניינו של יגאל עמיר חושפת את הדינמיקה הזו באופן ברור. כפי שבילסקי מציינת, גבולות הגזרה של הקולקטיב היהודי מנוסחים מחדש דרך פסק־הדין ככאלה הנעים בין הצבר החלוצי ליהודי האורתודוקסי. אולם התעלמות מאשכנזיותו של הצבר החלוצי

96 יהודה שנהב **היהודים־הערים – לאומיות, דת ואתניות** 16 (2003).

97 שם.

98 שם, בעמ' 76.

99 שם. שנהב מחדד ומסביר כי אין בטענה זו כדי לטעון שהדתיים המזרחיים מומצאת, אלא רק לשרטט ולבקר את האופן שבו אפשרה הציונות למזרחים מקום בתוך האתוס הלאומי. שם, בעמ' 74.

מונעת מבילסקי הבנה מעמיקה של מזרחיותו של היהודי האורתודוקסי. דמותו של הצבר החלוץ, זו שרבין הגשים בימי חייו, "הצעיר יפה הבלורית, המגשים והלוחם, איש המעשים, ולא איש דברים",¹⁰⁰ מהווה קטגוריה זהותית אשכנזית באופן מובהק. שוחט מציינת כי דמות הצבר, החלוץ, עוצבה עוד בראשית ימיה של הציונות בהתאם לאידיאלים אירופיים, אשר הושפעו, בין היתר, מן האידיאלים הגרמניים הרומנטיים של ה־Jugendkultur.¹⁰¹ ההנגדה שנעשתה בין אנשי היישוב החדש לישן, כפי שבילסקי מתארת, נשענה לא רק על דחיית אופיו הגלותי-הדתי של "היהודי הישן", אלא גם על דחיית ספרדיותו של יהודי זה.¹⁰² בהתאם, המזרחים, אשר לא זכו להיכלל באתוס הציוני שהוגדר על-פי מידותיו של הצבר החלוץ ("היהודי החדש"), מוצאים את עצמם בפסק-הדין נכללים באתוס הלאומי אך ורק דרך הפריזמה של היהודי הדתי האורתודוקסי, שומר המצוות. בהקשר זה ניתן להעלות על הדעת שאין זו יד המקרה בלבד שהובילה לכך שהשופט אדמונד לוי הוא שכתב את הכרעת-הדין והיה השופט המוביל בפסק-הדין. השופט לוי, מזרחי דתי בעצמו, בוחר להתוות את גבולות הקהילה באופן שאינו פורץ את המשולש הזהותי ששנהב משרטט, אלא מחזק אותו (כנגד "האחר" הפלסטיני).¹⁰³

פעולתו של עמיר, המהווה מעין שחזור משונה של המימד המהפכני בדמותו של הצבר,¹⁰⁴ מהווה אפוא, באופן פרדוקסלי, גם התקפה על הריבונות הציונית הישנה שסימל רבין וגם המשך שלה; הצבת ניגוד פונדמנטליסטי כלפיה אך גם מעין פרפורמנס של התעוזה המיתית שאפיינה את דור המייסדים חברי המחתרות שכונו את המדינה.¹⁰⁵

ז'וזה ברונר השווה בין דפוס הפעולה של עמיר לבין זה של הצבר הלוחם – זה שהגה תוכנית להצלת האומה דרך פעולת יחידים, סיפר על כך לחבורה סודית, בנה "סליק" בגן-הילדים של אמו, הערים על שומרים שאננים והסתנן אל לב "שטח האויב". באירוניה ברונר

100 בילסקי, לעיל ה"ש 5, בעמ' 58.

101 Ella Shohat, *Taboo Memories, Diasporic Visions: Columbus, Palestine, and Arab-Jews*, in *TABOO MEMORIES, DIASPORIC VOICES* 201, 217–219 (2006).

102 על-פי שנהב, הניסיון לייצר קיטוב מוגדר בין היישוב הישן לחדש, תוך הבניית "היהודי החדש" כ"לאומי רדיקלי, בעל אתוס של עבודה, חילוני ודינמי", התעלם, בין היתר, מהעובדה שבני היישוב הספרדי הישן קיימו את עצמם לרוב מעבודה, בעוד שבני היישוב החדש היו תלויים בתרומות מהברון רוטשילד ובכספי חלוקה שונים. שם, בעמ' 78–79.

103 אפשר לראות את חוות-הדעת של לוי כמטרימה את מה שכינתה יאלי השש "המפנה התיאולוגי" בכתיבה על-אודות מזרחיות, זה המגיע מכותבים מזרחים הכורכים את המזרחיות בדתיות ו/או במסורתיות. ראו יאלי השש "בין נצרות ואסלאם: המפנה התיאולוגי בשיח המזרחי בתיאוריה וביקורת" *תיאוריה וביקורת* 50, 41 (2018). לביקורת דומה על טיעונים מסוג זה ראו יונה, לעיל ה"ש 40.

104 מרקוס גונפלו מצביע על ההמשכיות הקיימת בין הרצח הפוליטי המהפכני של המחתרות היהודיות בפלשתינה המנדטורית לבין "הסיכולים הממוקדים", שלהם יצר אהרן ברק מסגרת משפטית. ראו MARKUS GUNNEFLO, *TARGETED KILLING: A LEGAL AND POLITICAL HISTORY* 43–51 (2016).

105 השווה את היחס הדו-ערכי הכפול המתואר כאן ליחס ה"חיקוי" שעליו עומד חוקר הפוסט-קולוניאליזם הומי באבא: HOMI K. BHABHA, *THE LOCATION OF CULTURE* (2nd ed. 2004).

מכנה את עמיר "ירון זהבי ללאומנים משיחיים"¹⁰⁶ כך, הוא מוסיף, "פרט לעובדה כי קורבנו של עמיר היה ראש ממשלת ישראל, אין במעשהו דבר משמעותי החורג מהפעולות שהיו מקובלות בשנים הראשונות של מדינת ישראל, וששימשו לפתרון של קונפליקטים פוליטיים חריפים בין יהודים ליהודים, ולאחר מכן בין יהודים לערבים"¹⁰⁷. למעשה, מתיחת הקו שבין פעולות ישראל בשנים הראשונות לפעולתו של עמיר נעשית על-ידי עמיר עצמו. בהכרעת-הדין מצוטט עמיר כמי שראה את עצמו ואת המתנחלים שבשם ביצע את הרצח כ"הכי חלוצים במדינת ישראל"¹⁰⁸. בילסקי מראה בהקשר זה כיצד אימץ עמיר את השיח החלוצי-הציוני דרך שחזור התבנית של "שלילת הגלות" שאפיינה אותו, כאשר ברטוריקה שלו שלילה זו מופנית אל הגלות שבפנים, שאותה זיהה עם ראש הממשלה רבין. בהתאם לכך ראה עמיר את עצמו כממשיך הפעולה החלוצית וכמייצג "היהודי החדש" האותנטי, ונטל על עצמו, בשמו ובשם חבריו, "להזכיר לציבור בכללותו את האידאליים בשםם הוקמה מדינת-ישראל"¹⁰⁹.

חלק מפעולותיהם של החלוצים היו בזמן פעולות של אלימות פוליטית, אשר התקבלה וכוונה שלטון. אולם יחד עם התקבלותו של השלטון נדמו ונתפסו החלוצים עצמם כמצויים בליבת האתוס הלאומי. לעומתם, עמיר, שהריבונות היהודית שבשמה ראה את עצמו פועל לא נסתרה בפסק-הדין, ואף הלכה וקנתה לה אחיזה בציבוריות הישראלית, נותר בכל-זאת חיצוני לאתוס הלאומי שהתגבש לאחר הרצח.

אין חלילה לקרוא את דבריו כהצדקה כלשהי לאתוס החדש שהתגבש בעקבות הרצח או לחלופין כפייה שגאל עמיר יזכה במקום של כבוד באתוס הריבונות היהודית שהתעצם וקנה לו אחיזה בעקבותיו. טיעוננו מתמקד במטרה שונה לחלוטין. מטרתנו היא להצביע על האופן שבו הרטוריקה השיפוטית בפסק-הדין מפצלת בין האידאולוגיה הלאומנית והאלימות שבבסיסה לבין מקומו של עמיר בתוכה.

הסוציולוג מיכאל פייגה ממקם את פעולתו של עמיר בתוך חוגי הציונות הדתית, ומוסיף גם הוא נדבך החסר בכתיבה על-אודות עמיר אגב המשולש ששנהב מעמיד, הוא הנדבך האתני. כפי שמציין הרב יהודה עמיטל, שאת דבריו מביא פייגה בפתח מאמרו, בנרטיב שהציג עמיר בעדותו בבית-המשפט לא היה שום חידוש על הטקסטים והנרטיבים שנשמעו בשנה שלפני הרצח בחוגי הציונות הדתית.¹¹⁰ פייגה מבקש לבחון לפיכך את השאלה מדוע דווקא עמיר הוא שביצע את הרצח בזמן שאחרים רק צעקו, ובמילותיו: "מה הפך את עמיר לאותו איש שוליים שגייס את עצמו לבצע את המעשה"¹¹¹. לתפיסתו, למוצאו המזרחי של עמיר ולדינמיקות האתניות שאפיינו את יחסיו עם הציונות הדתית יש תפקיד מכריע בכינונו של עמיר כזה שגייס

106 ברונר, לעיל ה"ש 84, בעמ' 441.

107 שם, בעמ' 447.

108 עניין עמיר, לעיל ה"ש 76, פס' 15 להכרעת-הדין. ראו גם בילסקי, לעיל ה"ש 5, בעמ' 37. בעדותו בוועדת שמגר טען עמיר כי הרצח בוצע למען המתנחלים, גם אם הם שונאים אותו. ראו פרוטוקול חקירה, לעיל ה"ש 74, בעמ' 234–235.

109 בילסקי, לעיל ה"ש 5, בעמ' 60.

110 פייגה, לעיל ה"ש 72, בעמ' 31–32.

111 שם, בעמ' 32 (ההדגשה הוספה).

את עצמו "להוציא לפועל" את הרצח. הוא מוסיף וטוען כי עמיר הוא אך חוליה אחת בשרשרת רחבה יותר של רוצחים לאומנים המגיעים מהימין, ואשר ניתן לאפיין כמי שמצויים "בשוליים האתניים שסביב ההתנחלויות האידיאולוגיות".¹¹² לשוליים אלו "ניתן התפקיד הדורקהיימי של הגדרת גבולות הקולקטיב: המחנה מכונן את גבולותיו המוסריים ומצהיר על צדקתו ומוסריותו על ידי הגדרת העבריינים כ'עשבים שוטים' וגינוים באופן גורף. הדחיפה של הרוצחים השייכים לשוליים האתניים אל מחוץ למחנה המוסרי מחזקת אף יותר את השוליות שלהם, ומונעת התמודדות ממשית עם שאלות של השתלבות, הכללה ושוויון".¹¹³ התהוותו של עמיר כ"מוציא לפועל" בחטיבת גולני ראוי שתקרא גם היא דרך משקפיים מזרחיים. כפי שטוענת דנה קחטן, צה"ל עודנו אתר שבו זהויות אתניות מוכנות ומכוננות. חטיבת גולני, טוענת קחטן, מהווה אתר מרכזי כזה. החטיבה, שזכתה באסופת סטריאוטיפים מזרחיים המשויכים אליה, מהווה אתר של הבניה אתנית כזו, שבו זהויות מזרחיות מתעצבות ומכוננות.¹¹⁴ ההסללה של מזרחים ליחידות "מזרחיות" כגולני מעצבת אותם ביחידות הללו הן כמזרחים והן כמי שמבינים את עצמם כמוציאים לפועל של אלימות. הסללה זו סוגרת את המעגל מימיו המוקדמים של עמיר כ"מוציא לפועל" בגולני אל הרגע שבו בחר ליטול את חייו של ראש הממשלה. כמו במקרה של נגר, גם כאן שלובים במעשיו יסודות של בחירה חופשית עם יסודות מבניים של כורח חברתי. המשקל היחסי של הרכיבים הללו אולי שונה בהשוואה בין שתי הדמויות, אך בשני המקרים היחס ביניהם מאיר את הקשר שבין אלימות, מזרחיות,

¹¹² פרופיל שאותו הוא שוזר ברשימה ארוכה של מרצחים, ביניהם "אברושמי, שזרק את הרימון שהרג את אמיל גרינצווייג בהפגנת שלום עכשיו בשנת 1983; דוד בן-שימול, שירה טיל לאו אל אוטובוס ובו פועלים פלסטינים בשנת 1984; שאול ניר ועוזי שרבף, שבשנת 1983 הרגו ביריות סטודנטים במכללה האסלאמית בחברון במסגרת התארגנות שכונתה 'המחתרת היהודית'...; עמי פופר, שבשנת 1990 רצח שבעה פועלים פלסטינים בטרמפיאדה באזור ראשון לציון; האחים איתן ויהודיע קהלני מקריית ארבע, שנתפסו בשנת 1994 כאשר הצמידו רובה לראשו של קורבן מיועד בכפר בתיר; ומאוחר יותר, בשנת 2005, עדן נתן-זאדה, שביצע פיגוע ירי באוטובוס בשפרעם; יעקב טייטל, שנתפס ב-2009 לאחר שביצע סדרת פיגועים, כולל רציחות והטמנת מטען חבלה בדלת ביתו של פרופסור זאב שטרנהל; ומקרה אחרון עד לכתובת דברים אלה – רוצחי הנער מוחמד אבו ח'דיר ביולי 2014, שהגיעו מקהילה וחניון חרדיים. ברוך גולדשטיין, שרצח 29 מתפללים מוסלמים במערת המכפלה בשנת 1994, אינו שובר את הדפוס. הוא הגיע מארצות הברית, ולמרות מעמדו כרופא בקריית ארבע וכפעיל בכיר בתנועת כ"ך מעולם לא היה חלק אינטגרלי של המחנה המרכזי של גוש אמונים". שם, בעמ' 49.

¹¹³ שם, בעמ' 53. חשוב להדגיש כי פייגה מוסיף ומבהיר כי לשוליות האתנית של עמיר התווסף גם גורם אישי יותר שהוביל אותו, לדעתו, להוציא לפועל את הרצח. פייגה מציין כי רכיב משמעותי באישיותו של עמיר הוא האינדיווידואליזם הקיצוני שאפיין אותו, כמי ש"לא אפשר לאף מסגרת – דתית או פוליטית – להגדיר אותו". שם, בעמ' 48. אין ספק, כפי שהבהרנו במקומות שונים במאמר זה, שבכל אחד ממקרי האלימות שבלב המאמר ניצב לצד הגורמים המבניים גם מימד של בחירה אישית של מוציאה לפועל – מימד שעוצמתו שונה ממקרה למקרה. אולם מאמרנו (בניגוד למהלכו של פייגה) אינו מבקש לזרוע אור על הגורמים לכך שעמיר הוא שביצע את הרצח, אלא לעמוד על ההצטלבות שבין מזרחיות לאלימות ברטוריקה השיפוטית אגב הרצח, ועל תפקידה של מערכת המשפט בעיצוב הנרטיבי והחברתי של מעמד המוציאים לפועל.

¹¹⁴ Dana Kachtan, *The Construction of Ethnic Identity in the Military – From the Bottom Up*, 17 Isr. Stud. 150 (2012).

ומעמדם של המזרחים בחברה הישראלית כמי שתפקידם להוציא לפועל את האלימות הרחבה של השלטון. במילים אחרות, חטיבת גולני משמשת, בסיפורו האישי של עמיר, כאתר שבו הוא למד בבת אחת ובמקביל הן את תפקידו החברתי כמוציא לפועל והן את תפקידו החברתי כמזרחי.

3. כרוניקה של הפרדה כפולה

קריאה מזרחית בפסק-הדין של יגאל עמיר מאפשרת להבין מימד נוסף במאמצים שבית-המשפט עושה לשם החרגת עמיר ומסגורו בפסק-הדין כמי שהוא "רע באופן טהור" או כרשע האולטימטיבי.¹¹⁵ כפי שמראה סטטמן, עמיר מוצג בפסק-הדין כמי ש"איבד צלם אנוש", כ"תת-אדם", כ"בן בלייעל לפי הווייתו" וכ"חלום הביעותים של כל שוחר דמוקרטיה", וקמיר מוסיפה על כך את שיוכו של עמיר בפסק-הדין לקטגוריה של "גידולי פרא".¹¹⁶ מסגורו של עמיר כתת-אדם או כגידול-פרא מסמן את האלימות שהוא נקט כנובעת ממאפייניו האישיותיים בלבד ומהבנייתו הפתולוגית כחיה המשחרת לטרף.¹¹⁷ זוהי אלימות נעדרת מימד היסטורי וסטרוקטורלי, וכך היא נתפסת כפרטנית באופן קיצוני, ככזו שאינה מייצגת עוד את החברה שממנה יצאה.¹¹⁸ אם לשוב למושגים של ארנדט שנדונו למעלה, הרוע שבית-המשפט מייחס לעמיר הוא בדיוק "רוע רדיקלי" – הרוע שאותו ייחסה ארנדט לתפיסות טוטליטריות לפני שפיתחה את הבנתה בדבר הבנליות של הרוע.¹¹⁹ אולם אם נתייחס לרגע למעשה שלו מהפרספקטיבה של הבנליות של הרוע, נראה שצמח כאן הקשר חברתי קשה ואלים שבו מישוהו נטל על עצמו לבסוף את התפקיד של רצח ראש הממשלה; השאלה הייתה רק איפה, כיצד ובאילו אמצעים. נמצא אפוא שבהקשר הישראלי של מימוש אלימות בשם השלטון או בשם תפיסה של ריבונות יהודית מתגבשת, תפסו מזרחים מקום נכבד בשני הקטבים הללו של הרוע. אולם המהלך הביקורתי ביחס למשפטו של עמיר מותח את הקו בין האלימות "הבנלית" שמתוארת בחטיבת גולני בתקופת האנתפאדה הראשונה לבין האלימות הרדיקלית של עמיר,

¹¹⁵ דני סטטמן "ספרות, משפט ורחמים" מחקרי משפט יח 53, 79 (2002).

¹¹⁶ שם; אורית קמיר "תרגיל במשפט וספרות: המשפט כמתרגם ומכונן זיכרון – או: ג'יימס בויד ווייט פוגש במשפט יהודי ודמוקרטי, במחמוד דרוויש ובפסקי-הדין מדינת ישראל נ' יגאל עמיר" מחקרי משפט יח 323, 338, 343 (2002). קמיר מנתחת אף היא את הרטוריקה השיפוטית בעניינו של עמיר כדי להלין על האופן שבו היא מחקה והדירה את הפלסטינים מהנרטיב הקולקטיבי. אולם גם היא, בדומה לביילסקי, נמנעת מלגעת בממדים האתניים של פסק-הדין.

¹¹⁷ בשפת פסק-הדין: "בכדורים ששיגר לעבר קורבנו טרף את חייו של ראש הממשלה המנוח". עניין עמיר, לעיל ה"ש 76, פס' 1 לגזר-הדין.

¹¹⁸ ככלל, המשפט הפלילי חותר לעיתים קרובות לדה-פוליטיזציה של קונפליקטים פוליטיים באמצעות אינדיווידואליזציה של האחריות לתסמינים נקודתיים של קונפליקטים אלו. ראו, למשל, Mark Kelman, *Interpretive Construction in the Substantive Criminal Law*, 33 STAN. L. REV. 591, 672 (1981); ALAN NORRIE, *CRIME, REASON AND HISTORY: A CRITICAL INTRODUCTION TO CRIMINAL LAW* 221 (2nd ed. 2001).

¹¹⁹ השוו לעמדתה הראשונית של ארנדט, זו שנדחתה, שעל-פיה קיים "רשע רדיקלי", לעיל ה"ש 48.

כמה שנים בלבד לאחר-מכן, וחותר תחת הניסיון השיפוטי להפריד את עמיר מהגורמים ההקשריים שעל בסיסם התעצבה זהותו כמוציא לפועל.

מלבד המהלך השיפוטי שהפריד את עמיר ברמה הסימבולית מההקשר החברתי שבתוכו הוא פעל וצמח, ראוי להקדיש תשומת-לב לכך שהפרדה הסימבולית של עמיר נלוותה הפרדה פיזית יוצאת-דופן בחומרתה. מיום מעצרו ועד יולי 2012, כלומר במשך שבע-עשרה שנים, שהה יגאל עמיר בהפרדה מלאה בבית-הסוהר מאסירים אחרים, באגף נפרד שהוקם בשבילו בלבד, ובו גם קיבל מבקרים. הפרדה זו הוצדקה על בסיס החשד שהוא יפיץ את משנתו האידיאולוגית.¹²⁰

קולין דיינן מציינת כי שהייה ארוכה של אסירים בבידוד מעצבת מרחב-זמן המגדיר מחדש את מודל הענישה המוכר לנו. לטענתה, העדר הגירויים החושיים החיצוניים מדרדר ומשחית את ההכרה והתודעה של האסיר המבודד, התלויות ביכולת לתפוס משהו בעולם החיצון. היא מכנה מצב זה "מוות אזרחי" (civil death).¹²¹ השנים הארוכות שבהן שהה עמיר בהפרדה קיבלו לגיטימציה, כאמור, על בסיס הרצון להרחיק אותו הן מחברת האסירים בכלא והן מהתודעה הציבורית בישראל, מפאת החשש שעמיר ישתמש בחופש הביטוי שלו כדי להפיץ עמדה אידיאולוגית שרבים משמיעים כיום גם מחוץ לכותלי בית-המשפט. בידודו הקיצוני של עמיר מציף לפיכך כרוניקה ייחודית של הפרדה בינו לבין ההקשר החברתי הרחב שבו הוא נטוע. החזקתו של עמיר בתנאי הפרדה קיצוניים במשך כמעט שני עשורים מייצרת מופע ייחודי של מי שמצוי ב-זמנית בתוככי החברה ומחוץ לה, באופן שמזכיר, חרף השוני העמוק בין השניים, את מיקומו החברתי של שלום נגר: עמיר מוחזק בפנים – בתוככי הכלא, בתוככי אגף ההפרדה המיוחד שנבנה בעבורו – באופן שנועד לוודא שהוא יישאר מחוץ לכותלי החברה במובן הפיזי והרעיוני. לא זו אף זו, דווקא עובדת היותו של עמיר חלק מהחברה הישראלית, ש"עדיין משמש גורם להערצה ומודל לחיקוי",¹²² משמשת הצדקה לבית-המשפט ולשירות בתי-הסוהר להמשיך להחזיקו בהפרדה, במטרה להבטיח את מיקומו על התפר שבין החברה לבין העולם שמחוץ לה, ולשמר אותו, בלשונה של דיינן, כמת מבחינה אזרחית. המיקום החברתי שבית-המשפט מעצב ליגאל עמיר כדמות שולית – הן ברמה הרטורית והן ברמה הפיזית – נטוע בפרקטיקת ההגזעה של מעמד המוציאים לפועל. שוליותו מאפשרת לבית-המשפט להרחיק אותו מלב-ליבה של החברה הישראלית, ובתוך כך גם להרחיק את עצמה מהאלימות שנקט עמיר.

120 כך, כאשר ניסה יגאל עמיר ליצור קשר עם גורמים חיצוניים כדי לפעול למען שחרורו, נמנעו ממנו ביקורים וזכויות לשיחות טלפון, כמו-גם זכויות אחרות. בית-המשפט נמנע מלהתערב בהחלטה זו של שירות בתי-הסוהר, שעליה ערער עמיר. עת"א (מנהליים מר') 32880-09-19 **עמיר נ' שירות בתי הסוהר – מחלקת האסיר – זימונים** (נבו 23.9.2019).

121 COLIN DAYAN, THE LAW IS A WHITE DOG: HOW LEGAL RITUALS MAKE AND UNMAKE PERSONS 86–88 (2011).

122 עת"א (מחוזי מר') 50928-12-11 **שירות בתי הסוהר נ' עמיר**, 8 (נבו 26.1.2012).

ג. אלאור אזריה – נקמה ובנליות

1. "וידוא הריגה" בחברון – משפטו של אזריה כמשפט אנטי-טרנספורמטיבי

ב-24 במרץ 2016 דקרו שני פלסטינים מחברון חיילי ישראלי במחסום בעיר, ונורו. אחד מהם נהרג, ואילו האחר, עבד אלפתאח א-שריף, נפצע קשה. החייל אלאור אזריה הגיע למקום כאשר הדוקרים כבר נורו ושכבו על הקרקע. על-פי עדותו, הוא ראה את שריף מזיז את ראשו וידיו, והבחין בסכין הקרובה אליו. הוא ניגש אל הפצוע, כיוון אליו את הנשק, וירה בראשו. לאחר הירי הוא לחץ את ידו של פעיל הימין ברוך מרזל, שאותו הכיר עוד לפני האירוע. עמאד אבו שמסיה, תושב המקום וצלם בעבור ארגון "בצלם", תיעד את ההשתלשלות. עד-מהרה הופץ התייעוד ברשת ויצר סערה תקשורתית.

עוד באותו יום הגיבו ראש הממשלה, הרמטכ"ל ושר הביטחון בחריפות נגד האירוע, אך נתניהו ריכך את הטון כעבור ימים מספר, ואף שוחח עם אביו של אזריה. חברי הכנסת בנט וליברמן גינו את דברי הדרגים המדיני והצבאי. חבר הכנסת אורן חזן וכמה חברי כנסת נוספים בימין הביעו תמיכה באזריה. קרוב לאחר האירוע קיימה משפחתו של אזריה מסיבת-עיתונאים שבה פנתה אל גורמי הצבא בבקשה שלא ייעשה לחייל משפט-שדה. במכתב ששלחה אמו של אזריה לשר הביטחון יעלון היא ביקשה להזכיר לו את מקרה וידוא ההריגה של אבו ג'האד במבצע "הצגת תכלית", שבו השתתף יעלון.¹²³

הפגנות תמיכה באזריה החלו להתקיים ליד בית-הדין, ובכיוון רבין נערכה עצרת של כאלפיים משתתפים שארגנו בני משפחתו ואיש התקשורת וחבר הכנסת לשעבר שרון גל. בהמשך פתח גל בקמפיין מימון המונים לטובת משפטו של אזריה, והסכום שנאסף עמד על כארבע מאות אלף שקלים. הזמר אריאל זילבר כתב שיר תמיכה בחייל, ואזריה עצמו נבחר לאחד מאנשי השנה של המגזין **מקור ראשון** ושל התוכנית "שישי עם איילה חסון" **בערוץ 10**.¹²⁴

אלמלא התייעוד של "בצלם" היה אזריה עומד ככל הנראה לדין משמעתי בלבד. הדבר עלה, בין היתר, מעדויותיהם של מפקד הפלוגה וראש צוות החקירה המיוחד של מצ"ח, אשר ציינו כי בשעות הראשונות הכוונה הייתה לנקוט דין משמעתי כלפי אזריה, אך הכוונה השתנתה בשעות שלאחר-מכן, עם פרסום התייעוד בתקשורת.¹²⁵ אלמלא התייעוד של "בצלם" ייתכן שמסגורו הציבורי והתקשורתי של הסיפור היה נותר כפי שהיה בשעות הראשונות שלאחר האירוע: "פיגוע דקירה בחברון: חייל צה"ל נפצע קל-בינוני, שני מחבלים חוסלו".¹²⁶ מכל מקום, לאחר

123 ברהנו טגניה "אמו של החייל שירה במחבל: 'שלחתם את הבן שלי והתנערתם ממנו'" N12 (27.3.2016) <https://bit.ly/3qGZkD5>. השוו לדיון בהקבלה בין רצח רבין לבין "הסיכולים הממוקדים", לעיל ה"ש 84.

124 ישי הולנדר "אלאור אזריה" **מקור ראשון: אנשי השנה** bit.ly/2Svn10n. כן ראו יעל מרום "הצלם שהפך את אלאור אזריה לאיש השנה" **שיחה מקומית** (1.10.2016) bit.ly/2SxRQS9.

125 ע/18/17 (ערעורים צה"ל) **אזריה נ' התובע הצבאי הראשי**, פס' 45 לפסק-הדין (נבו 30.7.2017) (להלן: **ערעור אזריה**).

126 אורית א' בראון ונועם אמיר "פיגוע דקירה בחברון: חייל צה"ל נפצע קל-בינוני, שני מחבלים חוסלו" **מעריב online** (24.3.2016) <https://bit.ly/3ilJitK>.

שפורסם תיעוד זה הוחלט על העמדתו של אזריה לדין. ב-9 במאי 2016 נפתח משפטו עם כתב אישום ובו עברות הריגה והתנהגות שאינה הולמת.

אחת מטענות ההגנה העיקריות של אזריה הייתה שהירי כלפי ראשו של שריף נבע מחשש בטחוני. אזריה העיד כי הוא סבר ששריף נושא על גופו מטען או שנשקפת ממנו סכנה אחרת. אולם על-פי הראיות שהגישה התביעה, נשמעו מפיו של אזריה אמרות ברורות שעל-פיהן הוא ביצע את הירי על-מנת לנקום. כך, למשל, רב"ט ת' מ' מסר במשרדי מצ"ח כי אזריה אמר לו "מש[ה]ן בסגנון שדקרו את חבר שלו וניסו להרוג אותו אז גם לו מגיע למות..." והוסיף כי שמע את אזריה אומר למפקד הפלוגה "את אותו המשפט שהוא אמר לי שדקרו את חבר שלו וניסו להרוג אותו לכן מגיע למחבל למות".¹²⁷ שני עדים נוספים חיזקו גרסה זו: לפי דברי אחד מהם, אזריה צעק לאחר הירי "הוא דקר את חבר שלי".¹²⁸

ב-4 בינואר 2017, לאחר שכלל טענות ההגנה של עורכי-הדין של אזריה נדחו, הורשע אזריה, וב-21 בפברואר נגזר דינו לשמונה-עשר חודשי מאסר בפועל בגין עברה הנושאת עונש מרבי של עשרים שנות מאסר, פחות מהרף הענישתי העליון שעליו הצביעה בעמדתה ההגנה (עשרים ואחד חודשים). שני הצדדים ערערו על התוצאה, אך שני הערעורים נדחו. בגזר-הדין עמד בית-הדין לערעורים על נסיבות לקולא, ובכלל זה רוח התרומה לחברה והסיוע לזולת שאפיינה את החובש הקרבי, אשר "עשה מאמצים עילאיים על מנת להתנדב ולשרת ביחידה קרבית".¹²⁹ מאידך גיסא קבע בית-הדין כי הנאשם החליט לא להתייחס ל"ערך הנפגע" של טוהר הנשק, ולא נטל אחריות למעשהו או הביע עליו חרטה, אף לא לאחר הרשעתו. לפיכך "הנאשם אינו זכאי להקלה המוכנית בחוק, השמורה לאלה שהפנימו את הפסול הטמון במעשיהם ונטלו עליהם אחריות".¹³⁰

בניגוד למשפטיהם של אדולף אייכמן ויגאל עמיר, משפטו של אזריה היה אומנם משפט פוליטי באופיו, אך לא היה משפט טרנספורמטיבי.¹³¹ אף שניתנה לו ההזדמנות, דרך ההליך השיפוטי וקו ההגנה שהציג אזריה, לנהל דיון מחודש בגבולותיה של הקהילה ובערכים המכוננים אותה, מיאן בית-הדין לעשות זאת. במקום זאת התעקש בית-הדין לשמר את הסטטוס-קוו ונקט עמדה אפוליטית ביחס לטענות ההגנה של אזריה. בעשותו כך הוא שימר

127 ערעור **אזריה**, לעיל ה"ש 125, פס' 71 לפסק-הדין.

128 שם, פס' 72 לפסק-הדין.

129 מר/16/182 (צבאי מר') **התובע הצבאי נ' אזריה**, פס' 77 לגזר-הדין (נבו 21.2.2017) (להלן: גזר-דין **אזריה**).

130 שם, פס' 88 לגזר-הדין.

131 ייתכן בהחלט שהיו למשפט השלכות-רוחב, כגון אשרור חשיבותו של הלגליזם בפעילות צה"ל, אולם השלכות אלו אינן נופלות תחת ההגדרה של משפטים טרנספורמטיביים – שעליה עמדנו לעיל בה"ש 8 – כמשפטים המכוננים מחדש את החברה על-פי כללי משחק או גבולות חדשים. במובן זה ניתן לראות במשפט **אזריה** חולייה בשרשרת של הכרעות דומות שבהן בית-המשפט מצהיר על מחויבותו העקרונית של צה"ל לפעולות לגליות לשם תחזוק השליטה הצבאית בשטחים, החל בפסק-הדין בפרשת כפר קאסם וכלה בדוח ועדת טירקל. ראו הוועדה הציבורית לבדיקת האירוע הימי מיום 31 מאי 2010 – ועדת טירקל **דין וחשבון** (2011). אולם עצם העובדה שהפרשה היא חולייה בשרשרת ארוכת-שנים יש בה כדי להעיד על אופיו האנטי-טרנספורמטיבי של משפט זה.

את ההיבטים הבעייתיים ברקע המשפט, אשר דיון בהם היה יכול להטיל ספק בהנחות היסוד של אידיאולוגיה זו: ריבונות יהודית דה-פקטו בשטחים ללא מגבלה של זמן; ומיקומם של המזרחים וקבוצות מוכפפות אחרות בכלכלה המוסרית של מדינת ישראל בתפקידם כמוציאים לפועל. הזדמנות לדון בהיבטים בעייתיים אלו, נבקש לטעון, ניתנה לבית-הדין בדמותה של טענת האכיפה הבררנית שהוצגה על-ידי סנגוריו של אזריה – הן בדיון ההוכחות והן בשלב הערעור. את הפניית העורף של בית-המשפט כלפיה אי-אפשר להבין כמקרתית בלבד. בשל חשיבותה הרבה לעניינו, נקדיש לסוגיה זו את יתרתו של חלק זה.

לצד טענות ההגנה הרגילות, שעסקו בבירור העובדתי של האשמה, הועלתה טענת האכיפה הבררנית, שהינה חלק מהטענה הרחבה העומדת לנאשמים להגנה מן הצדק, ואשר מהווה אסטרטגיית הגנה פוליטית מובהקת. בבסיסה ניצבה הטענה כי מעשיו של אזריה שיקפו נורמה קיימת בצה"ל, שאינה מעוררת בדרך-כלל כל תגובה מצד רשויות התביעה הצבאית,¹³² ואשר מהווה חלק בלתי-נפרד מהתשתית המשטרית הנדרשת לצורכי שליטה ארוכת-טווח באוכלוסייה של לא-אזרחים חסרי זכויות פוליטיות. הטענה שהציגו עורכי-הדין של אזריה בדבר אכיפה בררנית סיפקה לבית-המשפט הזדמנות לקיים דיון-עומק בנורמות של חיילי צה"ל בשטחים, בזילות חיי האדם כתוצאה מהשליטה של צה"ל ביהודה ובשומרון ומהתנהלותו מול רצועת עזה, כמו-גם בשאלה מי הם אלה האוכפים את שגרת השליטה הצה"לית מדי יום ביומו ונאלצים לשאת אגב כך את רוב המחיר המשפטי והמוסרי הכרוך בה. במובן זה, טענת האכיפה הבררנית העניקה לבית-המשפט את הפוטנציאל לקיים דיון בעל אופי חברתי טרנספורמטיבי – פוטנציאל שבית-המשפט מיהר להדחיק.

על-מנת להבין מניין צומחת טענה מעין זו, יש צורך במעט רקע היסטורי על התפתחות הפרקטיקה של "וידוא הריגה" ברשויות הביטחון. פרקטיקה זו, שעל-פיה מי שניסה לבצע פיגוע טרור או לפגוע בחיילים או בשוטרים מוצא להורג גם לאחר שאינו מהווה איום ממשי, אינה פרקטיקה חדשה. בשנת 1984, לאחר שפעילי טרור פלסטינים חטפו אוטובוס של אגד (בקו 300), הורה ראש השב"כ אברהם שלום לראש אגף המבצעים בשב"כ, אהוד יתום, להוציא להורג את שני המחבלים שנותרו בחיים. הוראת ראש השב"כ נבעה מרצון לדאוג לכך שמפיגוע מיקוח לא יצאו מחבלים בחיים. יתום ואנשיו הסיעו את המחבלים במכונית למקום מבודד סמוך למקום האירוע, וחיסלו את המחבלים באמצעות מוט ברזל ואבנים. לאחר שהשמיע רצף של שקרים לפני הרשויות החוקרות, הועמד יתום לדין משמעתי על שסטר לאחד החטופים, וזוכה. אנשי השב"כ שהיו מעורבים בפרשה טענו כי חיסול החוטפים ועדויות-השקר לפני ועדת זורע, שחקרה את הפרשה, היו בהתאם לנורמות שנהגו בשב"כ למן שנת 1971.

בעקבות האנתפאדה הראשונה התקיים דיון בהוראות הפתיחה באש, שקרבתו למקרה של אזריה רבה יותר. התקופה היא תקופת שירותו של יגאל עמיר בגולני.¹³³ בנובמבר 1990 דנה ועדת החוקה, חוק ומשפט בהוראות הפתיחה באש בצה"ל. בדיון זה ביטא חבר הכנסת עוזי לנדאו את העמדה שהוראות הפתיחה באש בשטחים הן מגבילות מדי, ואינן מאפשרות לצה"ל

132 ארנה בן-נפתלי ציינה כי תחזוק השליטה הממושכת בשטחים מנביע "תרבות של פלילות נורמטיבית". ארנה בן-נפתלי "משל אזריה" ICON-S-IL BLOG (11.7.2017) bit.ly/2wi2gwl.

133 ראו דיון לעיל ליד ה"ש 72.

לשמור על כוחותיו: "חיילים נמצאים תחת ברד אבנים בלתי פוסק, ואומרים להם שהמשימה החשובה לחיל טוב היא להבליג. עד כאן התוצאה של המדיניות של הפרקליטות או של הרשות שאוכפת את החוק, שתחושת החיילים היא שמן הצד המוסרי אתה צודק רק אם אתה פצוע או הרוג, ומן הצד הענייני, אם תנקוט צעדים שלפי דעתי הם סבירים בהרבה מקרים – יירדו לחיך. זאת התחושה של האנשים".¹³⁴ בפרשה מיולי 1992, שאותה העלה מן הארכיון העיתונאי שמעון ריקלין בהקשר של משפטו של אזריה, ירה שוטר מג"ב מטווח קצר במחבל מנוטרל, לאחר שזה ביצע דקירה במזרח ירושלים.¹³⁵ ראש הממשלה דאז יצחק רבין שיבח את חיסולו של המחבל, ואמר שכך צריך לעשות לכל מי שינסה לתקוף שוטר או חייל.¹³⁶ לפי המדיניות הרשמית, מצ"ח מחויבת לפתוח בחקירה פלילית מיידית בכל מקרה של הרג פלסטיני כתוצאה מפעילות חיילים בגדה המערבית, למעט במקרים שבהם ברור שהפעילות שבה נהרג הפלסטיני נשאה אופי מלחמתי של ממש. אלא שחרף מדיניות זו, בשנים 2000–2011 פעל צה"ל תחת מדיניות שונה, שלא חייבה פתיחה בחקירה כזו בכל מקרה מוות של פלסטיני. הפרקליט הצבאי הראשי הסביר את השינוי שחל במדיניות בשינוי אופי פעולתו של צה"ל בגדה המערבית מפעילות להבטחת הסדר ולאכיפת החוק לפעילות "לחימתית" נגד אר"ב.¹³⁷

לנוכח כל אלה העלו כאמור עורכי-הדין של אזריה, בשתי הערכאות שדנו בפרשה, טענה של אכיפה בררנית, שלפיה וידוא הריגה במחבלים, כמו-גם הרג במקום של מי שניסו לפגוע בחיילים, מהווה נורמה בקרב חיילי צה"ל.¹³⁸

בערכאה הדיונית הגישו עורכי-דינו של אזריה בקשה לקבל לידם תיקים של מקרי הריגה של אזרחים פלסטינים אשר צוינו על-ידי ארגוני זכויות האדם "בצלם" ו"יש דין" כתיקים שנסגרו או שלא הוגש בהם כתב אישום. בהחלטה מיום 29.9.2016 נדחתה בקשה זו. בערכאת הערעור הובהר ביחס להחלטה זו כי היא נשענה על עמדת בית-הדין שלפיה "ההגנה לא עמדה בנטל ראיתי ראשוני לביסוס בקשתה. צוין, כי המדובר בבקשה רחבה וגורפת, המבקשת את כל חומרי החקירה וחוות הדעת של הפרקליטות הצבאית ביחס למקרים שבמהלכם נהרגו פלסטינים, מבלי להתייחס לנסיבות של אותם מקרים".¹³⁹

בהעדר יכולת להוכיח את טענת האכיפה הבררנית באמצעות השוואה למספר משמעותי של מקרים, נתלתה ההגנה בשתי דוגמאות שהמידע עליהן היה זמין לה. הראשונה היא פרשת

134 פרוטוקול ישיבה מס' 188 של ועדת החוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-12, 3 (19.11.1990).

135 "תשנ"ב: רבין שיבח הריגת מחבל מנוטרל" **הקול היהודי** (9.8.2016) bit.ly/2SMpG4D.

136 טוביה דורון "וידוא הריגה של מחבל מנוטרל לפני הסכם אוסלו, ואחריו אזריה אלאור" <https://bit.ly/34YmDAy> (15.8.2016).

137 מכתב מהפרקליט הצבאי הראשי לוועדה הציבורית לבדיקת האירוע הימי מיום 31 מאי 2010 (ועדת טירקל) "נייר עמדה שני מטעם הפרקליטות הצבאית" 12 (19.12.2020). כן ראו יש דין **אכיפת החוק על חיילים החשודים בפגיעה בפלסטינים – סיכום נתוני 2016** 6 (2018) <https://did.li/9FzIC>. לדיון במעבר לפרדיגמה לחימתית בהקשר של הכיבוש הישראלי ראו ERACAT, לעיל ה"ש 84, בעמ' 175 ואילך.

138 עוד על כך ראו אצל RONIT LENTIN, TRACES OF RACIAL EXCEPTION: RACIALIZING ISRAELI SETTLER COLONIALISM 3 (2018).

139 ערעור **אזריה**, לעיל ה"ש 125, פס' 40 לפסק-הדין.

הריגתו של זיאד ג'ילאני על-ידי שני לוחמי מג"ב ביוני 2010 (להלן: פרשת ג'ילאני); והשנייה היא פרשת הריגתו של הנער מוחמד אל-כסבה בן השבע-עשרה על-ידי אלוף-משנה ישראל שומר ביולי 2015 (להלן: פרשת שומר). נקדיש כאן מילים מספר לאשר אירע בכל אחת מהן. בפרשת ג'ילאני רדפו שני שוטרי מג"ב אחר זיאד ג'ילאני, לאחר שהרכב שבו נהג האין במפתיע ופגע חזיתית בכמה שוטרים, שנפצעו כתוצאה מהפגיעה.¹⁴⁰ לאחר מדרף קצר אחר רכבו של ג'ילאני, עצר זה את מכוניתו, יצא מהרכב והחל להימלט ברגל מהמקום.¹⁴¹ שני לוחמי מג"ב, סמ"ש מקסים וינוגרדוב ורפ"ק שאדי ח'יר אלדין, רדפו אחריו והסתערו עליו תוך שהם יורים לעברו. כתוצאה מהירי נפגע ג'ילאני ונפל ארצה. לאחר-מכן, ובעודו מוטל על הרצפה, ירה אחד הלוחמים בראשו מטווח קצר. מותו של ג'ילאני נקבע זמן קצר לאחר-מכן בבית-החולים. שני הלוחמים שינו גרסאות פעמים מספר לאחר האירוע, ובסופו של דבר טען סמ"ש וינוגרדוב כי הוא זה שירה במנוח, וכי עשה זאת משום שהבחין לטענתו בתנועת יד של ג'ילאני וחשש שמא הוא מנסה להפעיל מטען או להוציא אקדח. כחמישה ימים לאחר האירוע קיבל המשנה לפרקליט המדינה את המלצת מח"ש לסגור את תיק החקירה מחוסר ראיות.¹⁴² ערר שהגיש המשפחה נגד החלטה זו נדחה על-ידי פרקליט המדינה. בתגובה על עתירה לבג"ץ שהגיש המשפחה נגד ההחלטה לסגור את תיק החקירה, ציין פרקליט המדינה כי "על אף שלא ניתן לשלול את האפשרות כי דריסתם של השוטרים על ידי המנוח הייתה תוצאה של אובדן שליטה רגעי ברכב, בחינת הראיות בתיק מעלה כי האירוע נתפס על ידי השוטרים המעורבים כפיגוע דריסה".¹⁴³ ביחס לוידוא ההריגה שבוצע במנוח, שבמסגרתו הוא נורה בראשו מטווח קצר, הבהיר הפרקליט כי "חומר הראיות בתיק אינו מאפשר קביעה חד משמעית, לפיה בעת המעשה התגבש אצל המשיב 2 היסוד הנפשי הנדרש בעבירה ההריגה", וכי "לא ניתן לשלול את האפשרות כי המשיב 2 ביצע את הירי בלהט האירוע, ומתוך חשש כי

¹⁴⁰ לטענת משפחתו של ג'ילאני, לא הייתה לו כל כוונה לפגוע בשוטרים. הוא היה בדרכו הביתה מתפילה, והספיק להתקשר לאשתו בדרכו הביתה כדי לומר לה להכין את הילדות כדי ש'יצאו לטייל'. לטענתם ייתכן שניסה לעקוף את טור המכוניות הארוך של השבים מתפילה, וייתכן שהסיט את רכבו בשל אבנים שיוודו לעבר השוטרים ששהו במקום. ראו עמירה הס "הסתירות בחקירה והתיק הסגור של המג"בניק 'שאוהב לאכול ערבים'" **הארץ** (20.4.2012) <https://bit.ly/37zNvYo>. מכל מקום, הכרעה בשאלת כוונתו או אי-כוונתו של ג'ילאני לפגוע בשוטרים אינה רלוונטית לדיונו. עם זאת, ייתכן שיעניין את הקוראות להתבונן באופן שבו ביקשה עמירה הס למסגר את ג'ילאני, אולי בניסיון לאותת לקוראיה שמדובר במי שאין סיכוי שביקש לפגוע בשוטרים במקום: "הנהג – זיאד ג'ילאני, בן 41, תושב שכונת שועפאט בירושלים, אב לשלוש בנות, יבואן של כורסאות מסאז', **בהיר עור ושיער, יש אומרים ג'ינגי, שחי שנים ארוכות בשווייץ ובארה"ב**, שב במכוניתו מתפילת הצהריים. מסיבה לא ברורה הוא סטה מהמסלול לעבר הצד השני של הכביש שבו צעדו כעשרה שוטרים – חמושים ברובים, אקדחים ואלות, ולפחות חלקם חבושים בקסדות. גם שני פרשי משטרה היו שם. בני משפחתו מניחים שהוא ניסה לעקוף את טור המכוניות הארוך והאיטי של השבים מהתפילה. לדבריהם, שעה קלה קודם לכן הוא טילפן הביתה ואמר לאישתו מוירה, **אזרחית אמריקאית**, להכין את הבנות כדי שייצאו לטיול". ראו שם (ההדגשות הוספו).

¹⁴¹ בג"ץ 143/12 ג'ילאני נ' היועץ המשפטי לממשלה, פס' 3 לפסק-הדין (נבו 20.7.2014).

¹⁴² שם, פס' 7 לפסק-הדין.

¹⁴³ שם, פס' 11 לפסק-הדין.

נשקפת לו סכנת חיים מהמנוח¹⁴⁴. בג"ץ קבע כי אין להתערב בשיקול-דעתו של הפרקליט בסוגיה זו, וכי אפשר שברמה הסובייקטיבית חשו הלוחמים סכנה לחייהם.¹⁴⁵ בפרשת שומר יידה הנער מוחמד אל-כסבה אבן גדולה לעבר שמשות רכבו של אל"ם שומר, אז מח"ט בנימין. האבן ניפצה את השמשה וחדרה לרכבו של אל"ם שומר. בחקירתו הראשונה במצ"ח ציין שומר כי אבן יודתה לעבר רכבו והוא השיב באש. אולם סרטון של "בצלם" שנחשף הראה כי הנער נורה בסימו של מרדף אחריו ובעודו נמלט. עדות של אחד הלוחמים שרדפו אחרי הנער – אשר נמצאה מהימנה על-פי היועץ המשפטי לממשלה – ציינה כי לחיילים לא נשקפה סכנת חיים, והם בחרו להישאר בזירה כדי לרדוף אחר הנער. בסיום המרדף נורה אל-כסבה שלוש יריות: בגבו, בעורפו ובפניו. באפריל 2016 החליט הפרקליט הצבאי הראשי לסגור את התיק נגד שומר בטענה שדובר בנוהל מעצר חשוד מוצדק. הירי הקטלני, כך נקבע, נבע משגיאה, שכן שומר כיוון לרגליו של אל-כסבה. כפי שמציין ג'ון בראון בצדק, בהתאם לנוהל מעצר חשוד אין הצדקה לירי כאשר החשוד בורח **הרחק** מהחיל. אילו דובר בנוהל מעצר חשוד חוקי, אזי היה די לכאורה בכל אחת משלוש היריות לעצור את הנער, שהיה בלתי-חמוש.¹⁴⁶

חרף הדמיון בין המקרים הללו למקרהו של אזריה (ואולי אף למרות החומרה היתרה בשני המקרים הללו לעומת מעשהו של אזריה), קבע בית-הדין הצבאי כי מדובר במקרים שונים בתכלית. בשני המקרים שהובאו דובר ב"אירוע מתגלגל", שהיורה היה מעורב בו מראשיתו ועד סופו. מעבר לכך, הבהיר בית-הדין, "אין די בהצבעה על מקרה בודד, אף אם היה מתאים בנסיבותיו, לשם ביסוס טענה של אכיפה בררנית".¹⁴⁷ קביעה זו של בית-הדין מעלה תמיהה. בידו האחת מנע בית-הדין את הגשתן של ראיות בהיקף רחב המעידות על מדיניות שלפיה חיילים ככלל אינם נושאים באשם על הרג פלסטינים, ובר-בזמן, בידו האחרת, נזף בית-הדין בהגנה על שניסתה להוכיח טענות בדבר אכיפה בררנית באמצעות הפניה למספר מועט של מקרים. בראון – אשר כותב, בין היתר, על-אודות כשלונה של הגנת האכיפה הבררנית במשפטו של אזריה – מונה דוגמאות נוספות של מקרי הרג של פלסטינים שלא היוו סכנת חיים כאשר נורו, מקרים שלא הובילו לחקירות מאומצות או לכתבי אישום, ביניהם מותם של הנערים מוחמד ואוסייד קאדוס בשכם, ומותם של סאלח ומוחמד קוואריק באזור עוורתא.¹⁴⁸ גם ברוח שהוציא הארגון "יש דין" מצוין כי "הניסיון המצטבר והמחקר ארוך השנים של יש דין ושל ארגוני זכויות אדם נוספים מלמד שכתב האישום נגד אזריה היה חריג".¹⁴⁹ לפי דוח זה, משנת 2000 עד סוף 2016, רק שמונה-עשר תיקי חקירה שעסקו במקרי מוות של פלסטינים

144 ש.ם.

145 ש.ם, פס' 18 לפסק-הדין.

146 ג'ון בראון "הגנה מן הצדק: הקלף המנצח שפספסו עורכי הדין של אלאור אזריה" **שיחה מקומית** (7.1.2017). bit.ly/39GfDET. תיק שומר עונה לטעמנו גם על הטענה המועלת לעיתים כי אזריה נשפט אך ורק מכיוון שהוא צולם. גם אל"ם שומר צולם על-ידי צלם של "בצלם", אולם עובדה זו לא הובילה להגשת כתב אישום.147 מר/182/16 (צבאי מר) **התובע הצבאי נ' אזריה**, פס' 255 להכרעת-הדין (נבו 4.1.2017).

148 בראון, לעיל ה"ש 146.

149 יש דין, לעיל ה"ש 137, בעמ' 5.

בעקבות פעילות של חיילים הובילו לכתבי אישום.¹⁵⁰ זאת, אף שבשנים אלו הרג צה"ל כתשעת אלפים ומאתיים פלסטינים, מתוכם מאות לא חמושים.¹⁵¹ מתוך שמונה-עשר כתבי אישום שהוגשו בשנים אלו, רק שני חיילים הורשעו בעברת הריגה: תייסיר הייב, חייל בדווי שהורשע בהרג של אזרח בריטי ברפיח באפריל 2003,¹⁵² ואלאור אזריה.¹⁵³

בערכאת הערעור ניסה שוב עורך-הדין יורם שפטל להעלות את הטענה בדבר אכיפה בדרנית. לנוכח העדרם של תיקים וראיות שהוגשו על-ידי צוות ההגנה של אזריה בערכאה הדיונית, נזקק שפטל לבקשה להציג ראיות חדשות לפני ערכאת הערעור. בזמן הדיון הפנה שפטל לשבעה-עשר מקרים "חמורים עשרות מונים" מזה של אזריה שבהם לא הוגשו כתבי אישום.¹⁵⁴ אלא ששופטי הערעור לא נעתרו לבקשה ככל שהיא נגעה במקרים שאירעו לפני פרשת אזריה, והתירו הגשת ראיות חדשות אך ורק ביחס למקרה אחד שאירע לאחריה ולכן לא היה אפשר להגישו כראיה במהלך משפט ההוכחות.¹⁵⁵ החלטה זו ראוי שתקרא באופן ביקורתי. כפי שבית-הדין לערעורים עצמו מציין, חרף קיומו של כלל משפטי שלפיו ערכאת הערעור אינה מתערבת בממצאים עובדתיים, הלכה למעשה מסור לבית-הדין שיקול-דעת רחב ביותר המקנה לו סמכות לקבל ראיות חדשות, בפרט כאלה העשויות להוביל לזיכוי הנאשם. עובדה זו מאפשרת לבית-הדין לקבל לידיו ראיה חדשה שלא הייתה נגישה לצוות ההגנה בערכאה הדיונית. דחיית הבקשה לגבי ראיות שהיו יכולות להיות מוגשות במהלך ההוכחות הינה אפוא חסרת היגיון: מצד אחד, יש בה משום קבלה של העובדה שמקרים דומים עשויים להיות רלוונטיים לזיכוי של אזריה; מצד אחר, ההחלטה דבקה לא לצורך באופיו האדוורסרי של ההליך – היא אינה מעניקה כל משקל להתנגדותו של בית-הדין קמא להרחבת היריעה באשר לטענת האכיפה הבררנית, וכמו מענישה את שפטל על סירובה של הערכאה הדיונית לדון באופן כן ומלא בטענת האכיפה הבררנית בשלב ההוכחות.

סירובן של שתי הערכאות שדנו בעניינו של אזריה – בית-הדין הצבאי במחוז מרכז ובית-הדין הצבאי לערעורים – לקבל ראיות שיאפשרו דיון-עומק בשאלת האכיפה הבררנית כלפי אזריה מנעה מאזריה את האפשרות לנסח את קו ההגנה שלו במונחים פוליטיים. טיעון כזה, כאמור, היה יכול לפתח, באמצעות בית-המשפט, דיון-עומק בנוסמות שצה"ל פועל לאורן בגדה המערבית ובעזה, כמו-גם דיון במי שמשלמים עליהן את המחיר באופן בלעדי כמעט. החלטה זו משקפת לטעמנו את ההיבט חונק המשמעות ("jurispathic") במשפט אזריה.¹⁵⁶

150 שם. באשר למספר החקירות שנפתחו, מדוח אחר של "יש דין" עולה כי בין 2003 ל-2012 נפתחו יותר מ-179 חקירות בגין חשד להרג פלסטינים בידי חיילים. ראו יש דין חקירות מצ"ח בנסיבות מותם של פלסטינים, הרשעה וענישה 1 (2013) <https://did.li/g9crl>.

151 בראון, לעיל ה"ש 146.

152 ראו חקירות מצ"ח בנסיבות מותם של פלסטינים, הרשעה וענישה, לעיל ה"ש 150, בעמ' 3.

153 מלבד הרשעות אלו הורשעו ארבעה חיילים נוספים בגרימת מוות ברשלנות, ושניים נוספים בהתרשלות. שם.

154 גילי כהן "עו"ד שפטל בדיון בערעור של אזריה: מקרים חמורים עשרות מונים לא הובילו לכתבי אישום" הארץ 3.5.2017 www.haaretz.co.il/news/law/1.4062870.

155 ערעור אזריה, לעיל ה"ש 125, פס' 69–74 לפסק-הדין.

156 Cover, לעיל ה"ש 8, בעמ' 53 ("Judges are people of violence. Because of the violence they command, judges characteristically do not create law, but kill it. Theirs is the jurispathic").

ההחלטה משקפת חשש לעמוד מול שאלות גדולות של אלימות מבנית הנובעת מצורת שליטה קולוניאלית, הכרוכות בעצם השליטה ארוכת-השנים באוכלוסייה אזרחית תחת כיבוש בשטחים.¹⁵⁷

דיון כזה, אילו התנהל, היה מציף ומעלה את סיפוריהם של קורבנות השליטה הצבאית בשטחים. היו יכולות להישמע עדויות שהיו מספרות את סיפוריהם, מחייהם ועד מותם. חיילים היו יכולים לעלות ולהעיד על פעילותם בשטחים, לשטוח לפני בית-המשפט והחברה הישראלית כולה את הנעשה לרוב מחוץ לטווח הראייה שלנו. משפט כזה היה יכול לעצב מחדש את הנרטיב הרחב על-אודות המחיר שהשליטה הצבאית המתמשכת גובה – הן מפלסטינים והן (חרף השוני) מהחיילים עצמם. העניין הציבורי הרב שעוררה פרשת אזריה היה בו כדי להפוך את הדיון הזה לרגע טרנספורמטיבי של ממש.

טענת האכיפה הבררנית הייתה עלולה לערער על האדנים המוסריים של השיטה הקיימת ואף על הלגיטימציה של בית-המשפט לשפוט את המעשה עצמו. בית-המשפט, בהיותו חלק מן המערכת הנורמטיבית שאזריה פעל בתוכה, נמנע מלהציב מולו ומול החברה הישראלית מראה שתעיד על מימד השגרה המאפיין הרג פלסטינים בגדה המערבית ובעזה. במשפט טרנספורמטיבי בית-המשפט ממלא תפקיד ביקורתי, בכך שהוא מעמיד במבחן ומנסח מחדש את הבסיס המשותף לקהילה שבתוכה הוא פועל. בפרשת אזריה עמד בית-הדין על רגליו האחוריות כדי להימנע מטענת האכיפה הבררנית, שהייתה מחייבת אותו לעשות זאת.

במילים אחרות, בית-הדין התעקש להמשיך לראות את המקרה של אזריה כמקרה פרטי, באופן שמוכר, חרף השוני הרב בין המקרים, את עמדת בית-המשפט בפרשת עמיר.¹⁵⁸ בכך עצם בית-הדין את עיניו לנוכח הדינמיקה הרחבה יותר של הוצאות להורג של פלסטינים בשטחים, כמו-גם הדינמיקה שבמסגרתה מי שמשרתים בתפקידים מסוימים בצבא מושמים שוב ושוב במצבים שמועדים להוציא מהם אלימות. חקירה וחקירה נגדית ביחס לדינמיקה כזו הייתה יכולה לא רק להדגיש את מקומם הנעדר של הפלסטינים מן ההליך; היא הייתה יכולה אולי לפתוח לדיון את האופן שבו בני מעמד המוציאים לפועל מנוצלים בתוך מערך הכוחות הקיים במדינת-ישראל. דיון כזה ייתכן שהיה מעלה טענה מסוג חדש יותר בדבר אכיפה בררנית: טענה בדבר הפליה באופן שבו המדינה בוררת מבין אזרחיה את מי שתפקידם להיות המוציאים לפועל של אלימות ריבונית.

office. Confronting the luxuriant growth of a hundred legal traditions, they assert that *this* (one is law and destroy or try to destroy the rest").

157 בהתייחס ל"תרבות הפליליות הנורמטיבית" המאפיינת את תחזוק השליטה בשטחים, מציינת בן-נפתלי כי אדן מרכזי בתרבות הזו מבוסס על החרגתם של חיילים המועמדים (במקרים נדירים) לדין פלילי: "במקרים הנדירים בהם יועמד חייל לדין פלילי... משפטו יהפוך מיניה וביה ל'משפט ראווה': בתי המשפט לא יוכלו אלא להוציא את ההתנהגות מהקשרה, למסגר אותה כחריגה ואת מבצעה כתפוח רקוב במטע מלבלב". ראו בן-נפתלי, לעיל ה"ש 132.

158 כאמור, זוהי גם תכונה עקרונית של המשפט הפלילי. ראו ה"ש 118.

2. תסמונת הש"ג – מזרחיותו של אזריה

כפי שצינו לעיל, אחד המאפיינים הבולטים של משפט אזריה, שהפך אותו ל"פרשה", היה העניין הציבורי הרב שהוא עורר והתמיכה הציבורית הרחבה שבה זכה החייל. במובן זה, נסיונם של השופטים בערכאות השונות שדנו במקרה לחנוק כל משמעות פוליטית שעולה ממנו, ולהתייחס אליו כאל משפט רגיל, עמד אל מול שיח ציבורי ער שהתעקש לשוב ולהחזיר את המשמעות הפוליטית שלא מצאה לה מקום בין כותלי בית-המשפט.¹⁵⁹

כחייל מזרחי מרמלה, נתפסה דמותו של אזריה לא רק כדמותו של פרט מסוים, אלא כמייצגת מעמד רחב הרבה יותר. כפי שמסביר החוקר ג'יימס איסטווד, "אזריה הוא יהודי מזרחי משכונה ענייה ברמלה. התומכים הפעילים ביותר שלו (אלה שבאו להפגנות תמיכה ברמלה ובבית-שמש) באו מרקע דומה – קבוצה חברתית שיצרה חלק עיקרי מהבסיס האלקטורלי של הימין הישראלי למן שנת 1977. באותה עת, מבקריו החריפים ביותר של אזריה נטו להיות בעלי פרופיל חברתי שונה בתכלית, ובאו בעיקר מתוך שכבת אליטה חברתית, פוליטית וצבאית".¹⁶⁰ הכתבת אינס אליאס, שערכה בדיקה אמפירית של התפלגות התמיכה באזריה, מציינת גם היא כי "הנראות של התמיכה הציבורית באזריה היא מזרחית; מזרחים הם בעיקר שהקימו את עמודי הפייסבוק התומכים בו, שיש בהם יותר מ-40 אלף חברים, ומזרחים הם גם הפעילים המרכזיים בהם. בחינה של רשימת אלפי התומכים באזריה בקמפיין מימון ההמונים מעלה שיותר ממחציתם בעלי שם משפחה מזרחי מובהק, כ-20% בעלי שם משפחה אשכנזי מובהק וכ-10% בעלי שם משפחה רוסי מובהק..."¹⁶¹ אכן, מזרחיותו של אזריה נהפכה – לעיתים באופן מפורש ולעיתים באופן מובלע – לאתר התנגדות מרכזי להעמדתו לדין. אזריה נתפס כחלקים מסוימים של הדיון הציבורי על-אודותיו כמי שנפל קורבן לתסמונת הש"ג: המזרחי שנשלח לשלם את המחיר על חטאיהם של אלה המצויים מעליו במדרג החברתי. דיונים מסוג זה התעקשו להשיב את הרלוונטיות לטענת האכיפה הבררנית שנכלמה בערכאות השיפוטיות. כפי שמצינים עדי מזור ותום מהגר במאמר באתר **העוקץ**: "בואו נקרא לילד בשמו: יש חיילים אשכנזים שהולכים ליחידות הנכונות, ששם חיסול הוא פעולת גבורה, ויש

159 דו־ערפיות ומורכבות מסוימת בדינמיקה שבין ההתרחשויות בתוככי בית-הדין לבין ההתרחשויות בזירה הציבורית ניתן לראות בלשון גזר-הדין, שם בית-הדין מתייחס, בין היתר, לנושא התקשורת. ההגנה ביקשה להקל בגזר-דינו של אזריה, עקב נזק המוניטין שהסב לו הדיון הער בפרשה שלו בתקשורת וברשתות החברתיות, ובית-הדין מגיב על כך בטיפת אירוניה: "לא ירדנו לסוף דעתה של ההגנה, אשר היא זו שביקשה להסיר את צו איסור הפרסום מעל פרטיו המזהים של הנאשם. הסבריה של ההגנה לעניין זה לא הניחו את דעתנו ונעדר מהם ההיגיון". בית-הדין חושד שהמוניטין של אזריה בעקבות הפרשה לא ממש נפגע, וכי הוא אולי אף נהנה מפרסום מסוג אחר: "בנוסף, אישרה ההגנה, שקובץ הפרסומים התקשורתיים, שהונח בפנינו, היה חלקי בלבד והכיל אך פרסומים שליליים נגד הנאשם. במצב דברים זה, מתחייבת המסקנה, כי מקבץ זה לא משקף את כלל ההתבטאויות שפורסמו בעניינו של הנאשם". ראו גזר-דין **אזריה**, לעיל ה"ש 129, פס' 84 לגזר-הדין.

160 Eastwood, לעיל ה"ש 15, בעמ' 61.

161 אינס אליאס "האם אלאור אזריה נענש (גם) כי הוא מזרחי?" **הארץ** (21.7.2016) <https://bit.ly/3JstgtI>.

חיילים מזרחים שהולכים לעשות את העבודה הבזויה ביותר של השליטה הצבאית בשטחים הכבושים".¹⁶²

תובנה סוציולוגית זו מהדהדת את מה שחוקרי צבא מצביעים עליו כבר שנים רבות. בניגוד לתדמיתו של צה"ל ככור ההיתוך של החברה הישראלית, הלכה למעשה לצה"ל יש תפקיד המשעתק מדרגים אתנו-מעמדיים.¹⁶³ עד לראשית שנות האלפיים עמדו בראש האליטה הצבאית, באופן מסורתי, אליטות אשכנזיות, שנתפסו כממשיכותיהן של תנועות ההגנה והפלמ"ח. לעומתן, ברבדים הפריפריאליים גויסו מזרחים לתפקידי "כמות" (המנוגדים לתפקידי "איכות", המאפיינים את היחידות המובחרות).¹⁶⁴ זאב לרר, למשל, מראה כיצד מבחני הקב"א, שהתיימרו לקבוע את איכותם של המועמדים השונים לשירות, חטאו, בין היתר, בהטיה גזעית חריפה.¹⁶⁵ ככלל, כפי שמראה לרר, מדיניות המיון הצבאית נשענה על הנחות מוצא שלפיהן חיילים ממוצא מזרחי הם איטיים יותר, בעלי רמה שכלית נמוכה, וקיים בהם רגש נחיתות שעלול לסכן את החברה כולה.¹⁶⁶

יגיל לוי מציין אף הוא כי ניתן להבחין במערך של יחסי-גומלין המתקיימים בין המדרג האתנו-מעמדי בחברה הישראלית לבין מידת התגמולים שכל אחת מהקבוצות בחברה הישראלית מפיקה מהשירות הצבאי.¹⁶⁷ לטענתו של לוי, מראשית שנות האלפיים, ולמעשה מאנתפאדת אל-אקצא, "הקבוצות החברתיות שהשתייכו לרובד הפריפריאלי והסמי-פריפריאלי של החברה הישראלית-יהודית החלו לתפוס בהדרגה את מקום הקבוצות השליטות ביחידות

162 עדי מזור ותום מהגר "הרג המחבל בחרון: תסמונת הש.ג. המזרחי" **העוקץ** (28.3.2016) bit.ly/2SukW4H.

163 מבחינה היסטורית, מזרחים ומזרחיות זכו בציוני מיון נמוכים לעומת אשכנזים ואשכנזיות, ואלה התווספו על ההסללה הקיימת במערכת החינוך ובחברה הישראלית כולה והשפיעו גם הם על הריבוד האתני בצה"ל. ראו סמי סמוחה "עדתיות וצבא בישראל: תזות לדיון ולמחקר" **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 22, 5 (1983); שלמה סבירסקי **זרעים של אי-שוויון** (1995); מאיר עמור "ההיסטוריה האילמת של הסירוב החברתי" **סדק: כתבי-עת לנפצה שכאן** 5, 32, 36 (2010).
164 תובנה זו מהדהדת את תובנתה של קארין כרמית יפת ביחס למשטר ההולדה במדינת-ישראל. כרמית יפת טוענת כי בעוד שהרחם האשכנזי נתפס כמעניק תרומה איכותית לדמוגרפיה היהודית במדינה, תפקידו של הרחם המזרחי היה כמותני בלבד, ולכן הצדיק בהקשרים מסוימים ריסון ומשטור לצורך שימור איכותה התרבותית של האוכלוסייה היהודית בארץ. קארין כרמית יפת "מזרחיות, מגדר ומשפט: על אזרחות אימהית ואימהות מזרחית בדיני ההפלגה" **ה" עיוני משפט** מא 689 (2019).

165 ראו ריאיון שנערך עם זאב לרר על עבודת הדוקטורט שלו: אמיר אורן "מחקר חדש חושף את ממדי האפליה של חיילים ממוצא מזרחי בשנות ה-50 וה-60" **הארץ** (17.9.2010) www.haaretz.co.il/misc/1.1221630. עבודת הדוקטורט עצמה מצויה תחת צו איסור פרסום, אולם לרר עתיד להוציא בקרוב ספר המבוסס עליה (תכתובת דוא"ל עם לרר מיום 31.7.2020). בתחקיר שנערך בתוכנית "המקור" התוודה דניאל כהנמן, שהופקד על עיצובה של שיטת המיון הצה"לית, כי מבחני המיון שבהם נעשה שימוש במשך שנים ארוכות היו מוטים מבחינה תרבותית ותרמו להפליה של מזרחים. ראו "המקור: חידת הקב"א הגדולה" (ערוץ 10, 29.10.2014). אנו מודים לינוסי דהאן על נקודה זו.

166 אורן, שם. בשנתונים 1959–1961 הסיכוי של יליד הארץ להגיע לקצונה עמד על 8.5%, סיכויי של יליד אירופה או אמריקה להגיע לקצונה עמדו על 5.4%, הסיכוי של ילידי המזרח התיכון עמד על 1.4%, ואילו בקרב שאר קבוצות המזרחים עמד סיכוי זה על כ-0.5% שם.

167 יגיל לוי **צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרי בישראל** 20 (2003).

הלוחמות, וכך זכו לבטא את זהותן בצבא.¹⁶⁸ עם זאת, ולצד זאת, התבססה בצה"ל ארכיטקטורה חברתית חדשה, שבמסגרתה ריחוקו של הלוחם מהאויב ניצב ביחס ישר למיקומו במדרג החברתי. במילים פשוטות, מזרחים וקבוצות פריפריאליות אחרות מבצעים במסגרת הארכיטקטורה החברתית החדשה של הצבא את המשימות הכרוכות בחיכוך רב יותר עם האוכלוסייה הפלסטינית כמורגם עם לוחמים וחמושים פלסטינים.¹⁶⁹ חיכוך זה, והפוטנציאל שהוא מייצר למזרחים רבים להוציא לפועל אלימות גלויה וישירה כלפי הפלסטינים, מזין את הכלכלה המוסרית שעליה בנויה, בין היתר, מכניקת ההגזעה של מזרחים בישראל. מסגורם של המזרחים בהתאם להגיונות אוריינטליסטיים כפרימיטיביים וכאלימים היה, כפי שצינו בפתח המאמר, יסוד מכונן בהגזעה המוסרית שלהם, אשר כוננה במקביל גם כלפי פלסטינים. אכן, כפי שמראה איסטווד, לא מעט מהזעם הציבורי שהופנה כלפי אזריה כרך את אלימותו עם עובדת היותו מזרחי.¹⁷⁰ מסגור גזעני זה של מזרחים כנוטים יותר לאלימות, אשר עדויות לו אפשר למצוא עוד מימיה הראשונים של המדינה,¹⁷¹ כמורגם במכתבה של ארנדט שדנו בו לעיל,¹⁷² נשען כאמור על מסורות הגזעה קולוניאליות, שקשרו ילידים ושחורים עם אלימות ואת הלובן עם מוסריות ונאורות.¹⁷³ מסורות אלו, יש לציין, עיצבו במקביל גם את גישתה של המערכת כולה לפלסטינים, שנתפסו אף הם כאלימים וכפרימיטיביים – מסגור ששימש הצדקה לאלימות שננקטה כלפיהם. במובן זה, קו ישר עובר בין ההבניה של הקורבנות לזו של המקרבנים. אלה וגם אלה מוכנים כמי שאלימות היא מנת חלקם: הן כמפעיליה והן כמי שהיא נסלחת יותר כאשר היא ננקטת כלפיהם. ההגזעה של מזרחים כמי שהאלימות נובעת מהם ונטועה בגופם הפכה אותם למועמדים מוצלחים במיוחד לתפקיד המוציאים לפועל של אלימות ריבונית. זאת, משום שהיא אפשרה במידת-מה לממסד להרחיק את עצמו מהאלימות עצמה, ולנתק את הקשרים שבין מופעי האלימות לבין האידיאולוגיה השלטונית שבשמה הם מבוצעים. באופן קונקרטי היא צבעה את האלימות כלפי א־שריף כנובעת באופן בלעדי מאלאור אזריה, משנאתו לערבים ומנטיות אלימות המצויות בו. לצד הריטואל המשפטי אשר מאשים ומעניש את אזריה על נטיות אלו,

168 שם, בעמ' 17. תהליך זה של רה-מיליטריזציה של החברה הישראלית התנהל במקביל ל"שקיעתו ההדרגתית של הצבא כמוסד מרכזי בעיני האליטות המערביות-חילוניות". שם, בעמ' 26.

169 שם, בעמ' 384. עדות חזותית לטענה זו ניתן למצוא בפרויקט הצילום של הצלם מתי מילשטיין "עבודה שחורה", שלווח בטקסט של תום מהגר. הפרויקט סוקר את ייצוג-היתר של לוחמים מהפריפריה החברתית של מדינת-ישראל, אתיופים ומזרחים, ביחידות כגון מג"ב. ראו מתי מילשטיין (צילומים) ותום מהגר (טקסט) "מראה שחורה" **העוקץ** (2.9.2015). bit.ly/38qprmp. על ריחוק מהאויב כמימד מרכזי באתיקה של לוחמה בעידן דיגיטלי ראו Ioannis Kalpouzos, *Double Elevation: Autonomous Weapons and the Search for an Irreducible Law of War*, 332 LEIDEN J. INT'L L. 289 (2020).

170 Eastwood, לעיל ה"ש 15, בעמ' 63. כך, למשל, העיתונאי לארי דרפנר טען כי גזענותו האנטי-ערבית של אזריה ותומכיו נובעת מחולניותה של התת-תרבות המזרחית. שם.

171 SHOHAT, לעיל ה"ש 53.

172 ראו לעיל ליד ה"ש 44 ואילך.

173 FRANTZ FANON, *BLACK SKIN, WHITE MASKS* 128–138 (Charles Lam Markmann trans., 1986). ראו גם Eastwood, לעיל ה"ש 15, בעמ' 64; יונה, לעיל ה"ש 40.

הגזעה זו מאפשרת לבית־המשפט ולחברה הישראלית כולה להנגיד את עצמה לאזריה על בסיס זה. הרשעתו של אזריה מסמנת אותו כחריג מהנורמה המקובלת, ולא כמופע הנובע מנורמה זו באופן ישיר.¹⁷⁴

תחת נרטיב זה של הזרה, מקומם של המזרחים בחברה הישראלית מוכתר כלימינלי. התפקיד שאזריה מילא בחברון והקישור החברתי שבין מזרחיותו לבין תפקיד זה מעצבים אותו כמי שהוא ב־זמן בתוך החברה הישראלית ומחוץ לה: הוא חלק מהקולקטיב במידה המאפשרת לו להוציא לפועל את האלימות הריבונית שלו, המשרתת באופן ישיר את האינטרסים הקולקטיביים של החברה שבשמה הוא נשלח לחברון; ובמקביל הוא מצוי מחוץ לאתוס הלאומי של ישראל כדמוקרטיה מערבית, ולכן מוענש בשמו של אותו אתוס לאומי.¹⁷⁵ את הביטוי השיפוטי ליחס דואלי זה אל המזרחים ניתן לראות בבחירה של בית־המשפט, כאמור, לנתק את אזריה מההקשר הרחב שבתוכו הוא פעל ולרדד את הממדים הפוליטיים של קווי ההגנה שלו, באופן שמזכיר את דינמיקת ההפרדה שעליה הצבענו ביחס ליגאל עמיר. טיעון ההגנה מן הצדק, אשר נבנה, בין היתר, על מיקומו של אזריה במדרג החברתי, נבלם כאמור על־ידי השופטים. אולם ביטוי נוסף למזרחיותו של אזריה ולאופן שבו היא מצאה ביטוי כחלק ממעמד המוציאים לפועל של אלימות ריבונית ניתן למצוא בטיעונים לעונש שהציגה ההגנה.

עדותו של צ'רלי אזריה, אביו של אלאור, בבית־המשפט זורעת אור לא רק על הסיפור הפרטני, אלא על סיפורו של המעמד כולו. צ'רלי אזריה, עד ההגנה הראשון בשלב הטיעונים לעונש, פתח במילים האלה את עדותו: "עלינו ארצה בשנת 75 מצרפת. אבי לחם במלחמת העולם השנייה נגד הנאצים, הוא שחרר את פריז, תחת פיקודו של גנרל לוקלר, הוא קיבל אות האומץ ברגע שמפקדו הושאר פצוע בשטח האויב, הוא נכנס תחת תופת ועל זה קיבל מדליית אומץ ועוז. אבי לימד אותי מהי אהבת ישראל, מהי ציונות. אחי הגדול שירת שלושים שנה בצבא הקבע, אחי השני, בשירות בשב"ס ואני 33 שנה חוקר משטרה בתחנת רמלה וב־433".¹⁷⁶

174 חבר הכנסת ג'מאל זחאלקה ציין בהקשר זה, בריאיון לרשת אל־ג'זירה, כך: "The real author of the crimes against Palestinians is the Israeli state. By putting one individual on trial, Israel hopes to confer legitimacy on the whole apparatus of state-sanctioned killing". Jonathan Cook, *Elor Azaria Verdict: 'No Justice for Palestinians'*, AL JAZEERA (Feb. 22, 2017), <https://bit.ly/36AbPJn>.

175 כפי שרונית לנטין מציינת גם היא, פרשת אזריה מלמדת על מרכזיותה של הפרספקטיבה הגזעית לשליטה הישראלית על פלסטין. ראשית, הקלות שבה חייל יהודי יכול להוציא להורג פלסטיני שכבר "נוטרל" ושוכב בלתי־חמוש על הקרקע מלמדת על הדעה־הומניזציה וההגזעה של פלסטינים על־ידי מדינת־ישראל וישראלים־יהודים בכלל. שנית, מזרחיותו של אזריה זורעת אור על המציאות הגזעית המרכזית שבמסגרתה מגזיעים מזרחים בישראל, ועל האפשרות הקלושה שמשפטו של אזריה היה מתנהל אילו היה ממוצא אשכנזי. שלישית, הרשעתו של אזריה, שניתנה זמן קצר לאחר ההצבעה במועצת הביטחון של האו"ם נגד חוקיותן של ההתנחלויות, חזקה, לטענת לנטין, את נרטיב הקורבנות של ישראלים רבים, המלווה ומצדיק לא אחת את פעולותיה של ישראל כלפי הפלסטינים. ראו LENTIN, לעיל ה"ש 138.

176 ח/8141344 **התובע הצבאי נ' אזריה**, ישיבת הוכחות מיום 24.1.2017 בבית־דין מרכז (מחוזי), 8 (עותק מצוי בידי המחברים).

המשפט הפותח את עדותו של אביו של אלאור אזריה מלמד לא מעט על מיקומם המותנה של מזרחים באתוס הלאומי של מדינת ישראל. העדות נפתחת בניסיון למקם את השושלת המשפחתית של משפחת אזריה באירופה דווקא, כעלייה שמקורה בצרפת, ומייד לאחר-מכן למקם אותה כשייכת לאתוס השואה של מדינת ישראל, כמשפחה שבה היה מי שנלחם נגד הנאצים. את הניסיון להתמקם בליבה של מדורת השבט הישראלית-הציונית משלים צ'רלי אזריה על-ידי מיקום המשפחה כולה כמעורבת בשירותי ההגנה, השיטור והביטחון: צבא-הקבע, שירות בתי-הסוהר והמשטרה. בדומה לשלום נגר, תפקידם של המזרחים בנרטיב של צ'רלי אזריה הוא של מי שמזינים את בולי האש לתוך מדורת השבט: הם מופקדים על נקיטת אלימות ריבונית בשם מדינת ישראל לצורך שימור ריבונותה. מלבד ההפניה להיסטוריה משפחתית ייחודית המקרבת אותם לזכר השואה והמלחמה בנאצים, המוכנות להיות המוציאים לפועל של האלימות הריבונית של ישראל, על ענפיה השונים, היא השוואת את הנרטיב המשפחתי של משפחת אזריה בנרטיב הלאומי של מדינת ישראל.

עדות נוספת הזורעת אור על הקשר הגורדי שבין מזרחים לתפקיד המוציאים לפועל היא זו של ראש עיריית רמלה יואל לוי, עד ההגנה השני בשלב הטיעונים לעונש. כך תיאר לוי את אלאור בעדותו:

לא מדובר במנהיג או אדם בולט, לא דעתן, מהטיפוסים האפרוריים שיש בחיינו, פעל בחוק, או על פי חוק ובתוך המסגרת ממלא תוכן חייו במה שמזדמן. משפחתו היא נורמטיבית, עובדים על מנת להתקיים ושומרי חוק. **אולי גם חלק מהחוק**, האבא בוודאי. כמו הרבה משפחות ברמלה, מהמשפחות המוחלשות הפרפריאליות [כך במקור].¹⁷⁷

לוי המשיך וציין כי –

בצה"ל מדמות אפרורית ונחבא אל הכלים הוא הופך לחייל מצטיין. לית מאן דפליג שזה מהפך חיובי, הוא משרת בחברה הישראלית והופך להיות מדמות אפרורית לדמות לוחם מצטיין. בנסיבות שירותו הצבאי, זה מוביל אותו להיקלע לאירוע שנסיבותיו היא [כך במקור] חיכוך עם אוכלוסיה עוינת באזור של פעולה טרוריסטית.¹⁷⁸

אכן, גם ראש עיריית רמלה מבין את תפקידן של משפחות מוחלשות מהפרפריה להיות "חלק מהחוק". הכניסה הזו אל תוך החוק, לתוך מנגנוני השיטור-צבא-ביטחון, מובנת כשירות "בחברה הישראלית". הציטוט מרמז שלפני כן, או בהעדרו של שירות כזה, מקומן של קבוצות אלו היה מחוץ לה. ובדומה לתיאור על שירותו של יגאל עמיר ביחידת גולני, שירותו של אזריה ביחידת כפיר אפשר לו ליהפך ללוחם מצטיין הזוכה בהערכת מפקדיו, והוביל אותו בורזמנית לנקודות חיכוך בלתי-פוסקות עם אוכלוסייה פלסטינית – נקודות חיכוך שבמסגרתן הציפייה, לעיתים המדוברת ולעיתים המשתמעת, היא להוציא לפועל אלימות.

¹⁷⁷ שם, בעמ' 16 (ההדגשה הוספה).

¹⁷⁸ שם.

את המופע אולי הטרגי ביותר של מערכת היחסים שבין מזרחים לבין תפקידם כמוציאים לפועל ביטא עד ההגנה השלישי, פרופ' יובל אלבשן. אלבשן ציין בעדותו כי –

ההרשעה עצמה, של אלאור, בעבירת ההריגה או התנהגות לא הולמת המשמעות שלה שונה, היא סוגרת בפניו את הדלתות היחידות שקיימות בשבילו לתכנון החיים ושיקולי התפתחות ומימוש עצמי כלשהו... [ל]כל אדם בכל מקום מכל מקום, הרשעה היא בעייתית. כשאנחנו בפריפריה עדיין היום שם יש מעט מאוד ערוצי התקדמות לבני האדם. השירות הבטחוני הוא העיקרי. כשאדם הורשע, בפריפריה, המשמעות המיידית היא בהרבה מאוד מובנים שנסגר לו הברז היחיד במדבר הזה פריפריה... מתוך מאזן של שיקולים זוהי משקולת שונה מאשר הוא היה בא ממקום אחר יותר גבוה.¹⁷⁹

אלבשן מצביע בצדק על היות האפיק הבטחוני אפיק תעסוקה מרכזי למי שגרים ב"פריפריה" של ישראל (משפחתו של אזריה היא ממרכז הארץ, כך שהביטוי הוא למעשה סימון מקורד של מזרחיות ומעמד בינוני-נמוך). בבסיס עדותו ניצבת ביקורת חברתית על מצב דברים זה ועל אי-השוויון שבין אוכלוסיית הפריפריה לבין אלה המצויים במרכז הגיאוגרפי והחברתי של ישראל. אולם מרביתה של ביקורת זו נעלמה בתיאור העדות בגזר-הדין. כך מוסגרה עדותו של אלבשן בגזר-הדין: "לדבריו [של אלבשן], מאחר שהנאשם מגיע מ'הפריפריה' אזי עצם ההרשעה, עלולה לפגוע בו מבחינת יכולת התעסוקה בעתיד, שכן יתקל בקושי להיות מועסק בעיסוק בעל גוון בטחוני. לדבריו, פגיעה שכזו, מהווה ענישה כשלעצמה".¹⁸⁰

בית-המשפט מקבל באופן טבעי את הקשר שבין מוצאו ה"פריפריאלי" של אזריה לבין פוטנציאל העיסוק שלו בתפקיד עם גוון בטחוני. הביקורת החברתית שניסה אלבשן להשמיע – זו המשרטטת את הממדים הפוליטיים של הקשר שבין הפריפריה לשירותי הביטחון – נוטרלה במסגור העדות על-ידי בית-המשפט, אולם הקשר עצמו נשמר. הקשר הזה שבין ההימצאות בפריפריה לבין שירות הביטחון מוצג בגזר-הדין כטבעי וכנורמלי. כך, בית-המשפט מתעלם מטיעון הפליה מורכב יותר, ומרפז את הנזק שייגרם לאזריה כתוצאה מההרשעה במניעת יכולתו להיות שוב, בגלגול נוסף, מוציא לפועל. זהו סך הטרגדיה האתנית שנוסחה בגזר-הדין, ובהתאם גם סך שאיפותיו האפשריות של אזריה, כפי ששרטט אותן בית-המשפט. בכך דחה בית-המשפט גם את ההזדמנות השנייה שהוצעה לו, בשלב הטיעונים לעונש, לדון בשכבה הנוספת של האכיפה הבררנית – של הבררנות בהסללה לאכיפה.

חרף הדחייה של היסודות הפוליטיים בהגנתו של אזריה ובטיעוניו לעונש, בית-הדין הצבאי בוחר להשית על אזריה עונש קל יחסית של שמונה-עשר חודשי מאסר בפועל, שנים-עשר חודשי מאסר על-תנאי והורדה לדרגת טוראי. כאמור, ערעור התביעה הצבאית על קולת העונש נדחה. העונש עצמו קוצר בארבעה חודשים על-ידי הרמטכ"ל גדי איזנקוט בספטמבר 2017.¹⁸¹

179 שם, בעמ' 18.

180 גזר-דין **אזריה**, לעיל ה"ש 129, פס' 27 לגזר-הדין.

181 עמס הראל "איזנקוט קיצר את עונשו של אלאור אזריה בארבעה חודשים" **הארץ** (27.9.2017) <https://bit.ly/3ufbu6L>.

גם את העונש הקל שהושת על אזריה יש לקרוא, לטעמנו, כחלק מהמהלך הרחב שבית-המשפט עושה כדי לחנוק את הממדים הפוליטיים של הפרשה. הזעם הציבורי שעוררה פרשת אזריה והשיחה הפוליטית שהתעקשה להתנהל מחוץ לכותלי בית-המשפט הושתקו, ולו במעט, על-ידי הענישה המקילה שהושתה על אזריה. גזר-דין זה שידר שברמה הפרטנית זכה החייל בהתחשבות מסוימת מבית-הדין. בית-הדין לא ניאות לדרישתם של מזרחים רבים לקיים דיון-עומק באי-השוויון החברתי ובמציאות הפוליטית שאפשרה את התנאים החברתיים שבמסגרתם ירה אזריה בא-שריף, אך הוא קנה את שתיקתם באמצעות גזר-דין מקל. ה"התחשבות" הפרטנית הזו באזריה באה כמובן על-חשבונם של המזרחים (כקבוצה פוליטית), ובעיקר על-חשבונם של הפלסטינים בשטחים.

בין במפורש ובין במובלע, טענת האכיפה הבררנית בפרשת אזריה יצרה קשר מבני בין שתי צורות שונות של דיכוי: דיכויים של הפלסטינים, על-ידי פעילות השגרה של צה"ל בשטחים; ודיכויים של המזרחים, אשר מוסללים לתפקיד מוציאה לפועל של אלימות זו, ואז סובלים מאכיפה בררנית על עברות הכרוכות בהוצאתה לפועל של האלימות.¹⁸² אילו נשמעה, הייתה טענה זו יכולה לחשוף קשר גורדי בין אי-הצדק המתקיים בישראל כלפי פלסטינים לבין זה שמתקיים כלפי חברי מעמד המוציאים לפועל. אין פירוש הדבר, כמובן, שמדובר בשתי צורות זהות של אי-צדק. גם אין כוונתנו שמתקיימת אחדות אינטרסים בין שתי הקבוצות. להפך, הדרך המיוחדת והנפרדת שבה כל אחת מהקבוצות סובלת מהעדר שוויון היא המאפשרת את צורת המשטר הישראלית הנוכחית.

לא למותר לציין כי אזריה, כמו נגר ועמיר (וכמו כולנו), מצא את עצמו בתווך שבין הכרעה אישית לבין כפיפות למבנה חברתי. אין ספק שהוא היה יכול לנהוג אחרת בסיטואציה שאלה נקלע. חיילים רבים בחרו אחרת בסיטואציות דומות. אולם הטיעון שביקשנו לקדם אינו נסב סביב שאלת האחריות האישית של אזריה, אשר קיימת כמובן. במקום זאת אנו מבקשים להעמיד תחת הביקורת המזרחית את האופן שבו מסגרו הערכאות השיפוטיות את אחריותו זו; את העובדות שהוגדרו כרלוונטיות להליך ואת אלה שלא; את השיח שדרכו בחר בית-המשפט להפנות אצבעות מאשימות לעבר אזריה; ואת ההקשר החברתי הרחב שקיבל לגיטימציה במסגרת שיח זה.

בדיון הציבורי, הן מימין והן משמאל, דוברות ודוברים שדרשו כי טענת האכיפה הבררנית תישמע באופן מלא בבית-המשפט ביקשו בכך לזרוע אור על צורת משטר זו, לשאול עליה שאלות עקרוניות, ולטעון אותה במשמעות חדשה. משום כך היה בטענת האכיפה הבררנית, כמורגם בדיון על-אודות מזרחיותו של אזריה, משהו מאיים – פוטנציאל כלשהו להרעיד את אמות הסיפים של בית-המשפט. באופן שבו הן הערכאה הדיונית והן ערכאת הערעור ביצרו את תיק הראיות מפני המידע הרלוונטי, ובאופן שבו הם אף נמנעו מלהכיר בפוטנציאל הנוסף שהעניקה ההגנה לבית-המשפט בשלב הטיעונים לעונש, ניתן לראות את תפקידו של משפט כאירוע שבו משמעות פוליטית מאוינת ונחנקת.

¹⁸² ראוי לשוב ולהזכיר אגב כך כי שני החיילים היחידים שהורשעו משנת 2009 ועד היום על הרג חפים מפשע היו חייל בדווי וחייל מזרחי, כעולה מהנתונים של ארגון "יש דין". ראו לעיל ליד ה"ש 150–153.

אכן, בית-הדין לערעורים עצמו ממסגר את הדיון הפוליטי הער שהתנהל בעקבות הפרשה כגורם "מפריע", אשר מקומו מחוץ לכותלי בית-המשפט. בדברי הסיום הוא מציין:

דומה כי משפט זה חרג, בשיח הציבורי, מגבולותיו הקונקרטיים, לשאלות רחבות יותר – וביניהן על ערכים, על הכח ומגבלותיו, על מעמדה של מערכת המשפט, על חוסנם של חיילי צה"ל במלאם את תפקידם, על יחסי צבא וחברה ועוד. יתכן כי תהיה לו השפעה גם לעתיד לבוא. נשאל, אפוא, מעבר להכרעה הקונקרטית, מה הנחיל משפטו של המערער לחברה הישראלית.

אמרנו כבר, כי הכל זכאים להחזיק בדעה. הדיון הציבורי רצוי ובלבד שאינו פולש ומנסה להתערב בהליך משפטי מתנהל. הדיון הציבורי וטוהר ההליך המשפטי, שניהם מאפיינים חשובים ונדרשים של חברה מתוקנת, במדינה דמוקרטית. צריך שיחיו זה בצד זה. הם יכולים לחיות זה בצד זה, ובלבד שהאיוון ביניהם נשמר... בסופו של דבר, לא לחץ, לא דברי בלע, לא אלימות ואיומים, לא קול המון הכריע – כי אם הכרעה שיפוטית. כך ראוי.¹⁸³

באופן מעניין, חסימת האפשרות לקיומו של דיון פוליטי אמיתי בין כותלי בית-המשפט – **כזה ששייך לכל הקהילה הרלוונטית** – לא מנעה את הפיכת האירוע למשפט-ראווה שעניי הקהילה כולה נישאו אליו. במובן זה, משפט אזריה הוא משפט-ראווה אנטי-פוליטי, שבו מערכת המשפט כמו אומרת לקהל הנמענים: "בואו, תראו תראו, לא קורה כאן כלום!"

ד. לפני סיכום: על אחריות ואחריותות מזרחית

בפתח מאמר זה ביקשנו להפנות את המבט מקורבנות האלימות הריבונית בישראל לעבר המקרבנים. עם זאת, בטרם נסיים מאמר זה חשוב להקדיש מילים מספר גם לקורבנות ולהבדל העצום בינם לבין מעמד המוציאים לפועל. כעולה מהכרונולוגיה אשר נפתחת במשפט אייכמן, עוברת במשפטו של יגאל עמיר ומסתיימת במשפטו של אלאור אזריה, אלימותו של השלטון הישראלי – באופן ספציפי כלפי פלסטינים – מצויה בליבה של הדינמיקה שבמסגרתה מכוננת האלימות המזרחית בישראל. הגם שרק אחד משלושת המשפטים עסק ישירות בקורבן פלסטיני, הרעיון ההרואי שבבסיס הנרטיב "משואה לתקומה", שעמד בלב הרגע הטרנספורמטיבי שייצג משפט אייכמן, התבסס גם באמצעות הרג או גירוש שיטתי של פלסטינים.¹⁸⁴ באופן דומה, גם ההסתה נגד יצחק רבין על שעמד "למסור שטחים לאויב" וגם האדרתו על-ידי בית-המשפט

183 ערעור **אזריה**, לעיל ה"ש 125, פס' 176 לפסק-הדין.

184 האפשרות ל"תקומה" בדמותה של מדינה יהודית בארץ-ישראל הייתה כרוכה בהרג או גירוש של מאות אלפי פלסטינים. ראו RASHID KHALIDI, PALESTINIAN IDENTITY: THE CONSTRUCTION OF MODERN NATIONAL CONSCIOUSNESS (1997).

כ"צבר החלוצי", "איש המעשים", מהדהדות שתיהן את דיכוי הפלסטינים.¹⁸⁵ במובן זה, הגם שהמאמר עסק באופן ישיר במזרחים ובמיקומם המוסרי והפוליטי במדרג הפוליטי בישראל, הדיכוי הפלסטיני שזור בו לכל אורכו, ומלווה אותו כצל שאי-אפשר למוחקו. אכן, כפי שהראה הפרק הקודם של המאמר, בכלכלה הפוליטית והמוסרית של ישראל למזרחים יש תפקיד בהרג ובדיכוי של הפלסטינים. את מחיר התקבלותם של המזרחים לחברה הישראלית שילמו אם כן בעיקר הפלסטינים, ולא המזרחים.

בשנים האחרונות, עם התבססותו של השיח המזרחי בחברה הישראלית, היו מי שביקשו לעשות שימוש בדיכוי שהמזרחים חווים בישראל כדי לטשטש, למחוק או להצדיק את המשך דיכויים של הפלסטינים. מהלך זה נעשה תוך קריאה למתן חסינות למזרחים על נקיטת אלימות או קריאה מחודשת בנרטיבים גזעניים של מזרחים כמופעים תרבותיים או קהילתניים הדורשים הכרה תחת הגיונות רב-תרבותיים.¹⁸⁶ אין ספק שחלק ניכר מהמגינים על אלאור אזריה קידמו נרטיב שבמסגרתו צדק משמעו חסינות לאזריה, ולא פירוק המשטר הצבאי בשטחים, שממנו נפגעים, ברמות שונות, גם פלסטינים וגם מזרחים.

כוונתנו במאמר זה שונה. במקום לקדם שוויון מזרחי תחת פרדיגמה פנים-יהודית, שתאפשר גם למזרחים ליהנות מהון סימבולי על חלקם בדיכוי פלסטינים,¹⁸⁷ ביקשנו לזרוע אור על ההגיונות הקולוניאליים שמכוננים את הכלכלה המוסרית בישראל באופן שבו היא מכוננת. כפי שטענו, את הסימביוזה בין מזרחים בישראל לבין מעמד המוציאים לפועל יש לקרוא על רקע ההגזעה הממקמת מזרחים כמצויים בשוליים האתניים והמוסריים של מדינת-ישראל. שורשיה של הגזעה מוסרית זו, הנשענת על רציונלים קולוניאליים, מכוננים באופן דומה את ההגזעה של פלסטינים ושל מזרחים בישראל.¹⁸⁸ ולצד זאת, כאמור, המחיר שפלסטינים משלמים על הגזעה זו שונה באופן ניכר מהמחיר שמזרחים משלמים בגינה.

הגם שביקשנו להאיר את האופן שבו מערכת המשפט נוטלת חלק באשרורו של מעמד המוציאים לפועל, חשוב להבהיר שגם למזרחים עצמם יש חלק ישיר בקיומו של מעמד זה ובהוצאה לפועל של האלימות המשטרית נגד פלסטינים, כמרגם נגד קורבנות ישירים אחרים של האלימות הריבונית בישראל (ביניהם גם מזרחים). לאורך המאמר כולו נענו סביב המתח הטמון בשאלת הבחירה החופשית. כפי שהבהרנו בפתח המאמר, הבינריות הלכאורית שבין הסובייקט הנכפה לסובייקט הבוחר, החופשי, מונעת אותנו מלהכיר במציאות שבה רובנו חווים במקביל הן את הכפייה ואת הבחירה החופשית. בחירה חופשית מתקיימת לרוב בתוך מנעד

185 בילסקי עומדת בהרחבה על האופן שבו עמל פסק-הדין בעניינו של יגאל עמיר על מסגורו של יצחק רבין כגיבור הרואי ומיתי, בין היתר תוך אזכורים של עברו הצבאי. ראו בילסקי, לעיל ה"ש 5, בעמ' 60–62.

186 ראו יונה, לעיל ה"ש 40; השש, לעיל ה"ש 103. לדינמיקה דומה בשדה הבין-לאומי ראו Lih Yona, Mizrahi-Washing: The New Face of Israeli Propaganda, +972 MAGAZINE (June 25, 2020), <https://bit.ly/3wmy2oP>.

187 אנו מודים ללנה טאטור, שחידדה למעננו הבחנה זו.

188 כזכור, מזרחים סימנו לגבי התנועה הציונית מראשיתה את "הערבים מבפנים", והעוינות והדיכוי שהופנו כלפיהם לאורך השנים הם תוצר של עליונות יהודית-אשכנזית בישראל. ראו, למשל, Shohat, לעיל ה"ש 14; Massad, לעיל ה"ש 14.

האפשרויות הקיים לגבינו מראש, שאותו לא אנחנו בחרנו. אולם לא אחת בחירות אמיצות של פרטים שוברות את המנעד הזה ופותחות תחתיו מנעד חדש של אפשרויות חדשות ושל מחירים חדשים.¹⁸⁹

ההיסטוריה המזרחית היא "גם וגם": היא גם סיפורם של צעירים מזרחים רבים שמצאו את עצמם בתפקידי שיטור, צבא וכליאה כחלק מהצורך להתקדם ולהתקבל לתוך חברה שעיצבה את הדרך לעשות זאת במסלולים מוגדרים; ובו-בזמן היא גם שרשרת ארוכה של התנגדות להגיונות המפלגים בין האינטרס המזרחי לזה הפלסטיני, ונטילת אחריות לחלקם של המזרחים בדיכויים של הפלסטינים.¹⁹⁰ הגם שמאמר זה ביקש לאמץ את נקודת-המבט של המוציאים לפועל, אין ספק וראוי שיודגש, מנקודת-המבט של קורבנות האלימות, כי למעמד המוציאים לפועל יש אחריות ישירה, מיידית, כואבת, לאלימות שהם נקטו כלפי הקורבנות.

ה. סיכום: על הוצאה להורג וכינון הריבונות הישראלית

כיצד, הלכה למעשה, סומנו גבולות ההשתייכות בחברה הישראלית לאורך ההיסטוריה שלה? וכיצד הרוויחו והפסידו מהם קבוצות שונות בתוך החברה הישראלית ומחוץ לה? לטענתנו, הספרות המשפטית הקיימת החמיצה מימד חשוב באופן שבו שרטטו משפטים פוליטיים בישראל את מחירי החברות בקהילה הפוליטית הישראלית אשר הושתו על מזרחים.

במאמר זה ביקשנו לעורר שאלות על היחס בין מזרחים לבין אלימות המוצאת לפועל בשם הריבונות בישראל. עשינו זאת דרך שלוש דוגמאות דרמטיות שנסבו סביב שלושה מקרים של הוצאה להורג ושלושה משפטים שהגדירו מחדש באופן כלשהו את החברה הישראלית או לא השכילו לעשות כן. מובן מאליו ששלוש דוגמאות מעין אלה אינן יכולות ליצור תמונה מלאה. על-מנת לעמוד על תפקידם של מזרחים כ"מוציאים לפועל", על גווניו השונים של רעיון זה, נדרשת עבודה מקיפה הרבה יותר. עם זאת, בסיכומנו של דבר ניתן לעמוד על חוט המחבר בין הדוגמאות השונות, ועל הבחנות המאפשרות לחרוג מן ההקשרים ההיסטוריים השונים לצורך אמירה כללית על תפקידו של בית-המשפט בעיצוב מיקומם של מזרחים בחברה הישראלית. הוצאתה לפועל של אלימות בשם הריבונות, בין הקיימת ובין המתגבשת, גובה לעיתים קרובות מחיר מהמוציא לפועל. המחיר יכול להיות נפשי, כפי שהציף סיפורו של נגר, והוא יכול להיות מוסרי ופלילי, כפי שהציפו סיפוריהם של עמיר ואזריה. לפחות בהקשרם של שני

189 ראו עמור, לעיל ה"ש 163. לכתובה על סרבנות "אפורה" של עריקים (רובם מזרחים) ראו Hadar Aviram, *How Law Thinks of Disobedience: Perceiving and Addressing Desertion and Conscientious Objection in Israeli Military Courts*, 30 L. & Pol'y 277 (2008).

190 החל בהוגים מזרחים/מזרח-תיכוניים מאמצע המאה התשע-עשרה ואילך שביקשו לעצב חזונות מורכבים החותרים תחת הבינריות היהודית/ערבית שאפיינה את התנועה הציונית, והמשך במחאת ואדי סאליב, אשר כרכה את הדיכוי המזרחי בזה הפלסטיני ותבעה את הסרתו של המשטר הצבאי שהוטל על הפלסטינים בשנים אלו, בתנועות של פעילים מזרחים הקוראות לסרב לשירות בשטחים, ועוד. ראו, בין היתר, MODERN MIDDLE EASTERN JEWISH THOUGHT: WRITINGS ON IDENTITY, POLITICS, AND CULTURE, 1893–1958 (Moshe Behar & Zvi Ben-Dor Benite eds., 2013); עמור, לעיל ה"ש 163.

האחרונים חשוב שיובהר: המחיר שהושת על-ידי בית-המשפט הוא מוצדק במידה רבה. הוא משקף את ההיבט הפרטני שבבחירה באלימות, ואת זכותה של החברה להעניש את מי שבחרו בדרך זו. אולם לצד זאת ביקש מאמר זה לזרוע אור על תוצריה המשפטיים של ענישה זו, על התוצאות והשלכות-הרוחב של ההכרעות שבית-המשפט מקבל בבואו לשפוט מזרחים המשקפים לגבי החברה גם את אלימותה שלה. בין היתר ביקשנו להראות כי תוצאותיה של ההגזעה המשפטית של מעמד המוציאים לפועל מאפשרות לבית-המשפט להרחיק את עצמו ממופעים שונים של אלימות ריבונית דרך ההזרה והאינדיווידואליזציה של מוציאה לפועל. בעניינו של שלום נגר אי-הצדק הוא הברור והמובן ביותר. נגר נבחר לא רק לשמור על אייכמן, אלא גם בסופו של ההליך להרוג אותו. קרבה זו שלאחריה ביצוע עונש המוות גרמה לו פוסט-טראומה. שלום נגר הוא קורבן שמדינת-ישראל לא היססה להקריב על-מנת להעמיד בהצלחה את משפט-הראווה ששאפה להעמיד. דרך דמותו ניתן לראות את המחיר של ניהול "משפט עולמי" בתוך קהילת הנפגעים, ואת המחיר שמשלמים המזרחים הנבחרים להיות המוציאים לפועל של האלימות הריבונית של קהילה זו. מזיקה לא פחות הייתה התחושה שהוא נבחר מכיוון שהוא תימני. ככזה, הוא לא נתפס כמשתייך באופן מלא לקהילה הנפגעת. היה אפשר להפקיד בידיו את המשימה בדיוק משום שהוא לא נתפס כמי שעלול לעשות מעשה נקמה לפני סיומו של ההליך הפלילי. במובן זה דמותו של נגר משרטטת את מיקומם הלימנילי של מזרחים בחברה הישראלית, ואת האופן שבו הפך אותם מיקום זה למועמדים אידיאליים לתפקיד המוציאים לפועל של אלימות ריבונית.

הדיבור על אי-צדק ביחס ליגאל עמיר עשוי לעורר אי-נוחות מסוימת. אחרי הכל, ללא ספק מדובר ברוצח שפעל על דעת עצמו על-מנת לחסל ראש ממשלה מכהן. מטרותיו היו פוליטיות באופן מובהק, ובמידה רבה אף מומשו, שהרי יותר מכל שאף עמיר לשים קץ לתהליך השלום שהוביל יצחק רבין במסגרת משא-ומתן עם הפלסטינים בשנות התשעים. אולם עיון מדוקדק יותר בפרשת עמיר מלמד כי אין מדובר אך ורק במעשה של פרט, אלא באקט פרטני שהוציא לפועל אלימות שהייתה קיימת ונוכחת גם בטרם החליט עמיר להוציא לפועל את הרצח. פעולתו יצאה נגד הזהות הציונית של דור מייסדי המדינה, ובר-בזמן הדהדה רכיבים רבים שלה. אי-הצדק כלפי עמיר, מהזווית שלנו, אינו בא כמובן לידי ביטוי בהעמדתו לדין או בהרשעתו, אלא במכניקת ההפרדה שנקט פסק-הדין בעניינו, אשר אפשרה להציגו כגידול-פרא, תוך טשטוש הדשן הקולקטיבי שאפשר לו לצמוח – הן בערוגות הציונות הדתית והן בערוגותיה של תפיסת הביטחון הישראלית מתקופת החלוצים של קום המדינה ועשורים לאחר-מכן. כך סתם בית-המשפט את הגולל על התמודדות-עומק עם האופנים שבהם היווה יגאל עמיר המשך של האלימות הריבונית הישראלית. יתרה מזו, בידודו ארוך-השנים של עמיר יצר מימד של ענישה נוספת כלפי עמיר, ולא נועד אלא להכחיש מכל וכל את המציאות הפוליטית בישראל כפי שהתפתחה בשנים שלאחר הרצח – מציאות שבה רוצח ראש הממשלה הניח את האדנים למשטר ישראלי חדש.

פרשת אזריה באה לעולם בתקופתו של נתניהו, בשעה שמדיניות ההוצאה להורג של פלסטינים בשטחים כבר התגבשה ונהפכה לעובדה מוגמרת. אזריה, נציג נוסף של מעמד המוציאים לפועל, מתעקש מעל דוכן הנאשמים, באמצעות שני צוותי ההגנה שלו, כי מעשיו לא חרגו מהנורמה של התנהלותו האלימה של צה"ל בשטחים. המדינה ובית-הדין אינם יכולים לעמוד במשמעות המלאה של הנורמליזציה של האלימות בשטחים. תחת זאת ההכרעה שנוצרת

מבכרת אינדיווידואליזציה נוספת של הנאשם, תוך הטלת אלימות מבנית רחבה על כתפיו. את המחיר הסימבולי שנדרש אזריה לשלם, כשעיר לעזאזל של החברה הישראלית, בית-המשפט מרכז באמצעות ענישה מקילה.

שלושת הסיפורים שהובאו במאמר זה, חרף השוני הגדול ביניהם, מספרים נדבך ספציפי בסיפורם של מזרחים בישראל. ההגזעה של מזרחים כמי שהאלימות נטועה בהם באופן טבעי הצדיקה את הסללתם לתפקיד המוציאים לפועל, משלום נגר ועד לאלאור אזריה. האיוש המזרחי של תפקיד זה הצדיק, למפרע, את הנרטיב הגזעני שבבסיסו. במקביל הוא אפשר לגורמים שלטוניים להתנער ולהרחיק את עצמם ממופעי אלימות אשר לא פעם שירתו אותם. מחשבה ניואנסית ומרובדת על אלימות, כזו המאותרת עוולה לא רק כלפי קורבן האלימות אלא גם כלפי מוציאה לפועל, מציעה פוטנציאל חתרני בפירוק מנגנוני ה"הפרד ומשול" שבין מזרחים לפלסטינים בישראל – מנגנונים המאפשרים את המשך השעתוק של האלימות ביחס לשתי הקבוצות הללו.

לגבי כל אחת מהדמויות המזרחיות שהצגנו, פעולת ההוצאה להורג של אדם הייתה ניסיון כלשהו למצוא את עצמם בלב-ליבה של החברה הישראלית הראויה, כפי שהם תפסו אותה. המוכנות לנקוט אלימות ישירה, עירומה, הייתה טקטיקת ההתקבלות שלהם אל הישראליות. החברה הישראלית מתגלה, דרך שלושת המשפטים שסקרנו, ביחסה הקונפליקטואלי והלא-לכיד לאלימות: מחד גיסא, תלות באלימות לשם הוצאה לפועל של מטרותיה ושאיפותיה של ישראל; ומאידך גיסא, גינוי מוסרי ורטורי של אלימות כזו ברובד הגלוי באמצעות מערכת המשפט. באתר הלימינלי שבין שני רבדים אלו – של הצורך באלימות וגינויה – מוצאים את עצמם מזרחים רבים.

כפי שציינו אנשי הגישה הביקורתית למשפט שעזמו פתחנו מאמר זה, המשפט הוא בהכרח מופע פוליטי. אולם דווקא מתוך קבלתה של תובנה בסיסית זו ראוי לטעמנו להכיר לא רק באופן שבו פוליטיקה פועלת בתוך בתי-המשפט, אלא גם באופן שבו הפוליטיקה של בתי-המשפט יכולה לשנות ולעצב את הפוליטיקה של החברה שבתוכה הם פועלים.¹⁹¹ בהקשר זה ביקשנו להראות כי גם לבתי-המשפט, שאליהם מתנקזים מקרים של אלימות פוליטית, יש אפשרות וכוח להציף את הנחות-היסוד החברתיות המשמרות את הסדר הקיים ולערער עליהן. הנחות אלו נחשפות בשעה שבוחרים לאמץ (ולו לרגע) את נקודת-המבט של המוציאים לפועל. אולם לצורך כך דרוש אומץ להתבונן במראה שהם מציבים – לחברה כולה ולבתי-המשפט – ובמה שמתקף ממנה.

191 ראו Meierhenrich & Pendas, לעיל ה"ש 1, בעמ' 22.